

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՐՑԱՓՈՐՁ

ՊՐՈՖ. ԿԱՐԻԷՐԻ ՆՈՐ ԳՐՈՒԱԾՔԻՆ ՎՐԱՅ

(Շարադարութիւն) *

Մեր նախորդ յօդուածոյն խորհրդածութեանց վրայ, ուր մանաւանդ Պր. Կարիէրի բռնադատ խոստովանութիւնն ալ լսած եղանք, ի դէպ էր թերեւս փակեալ համարել վիճաբանեալ խնդիրը, եւ յարգ. Պրոֆեսսորին պատասխանւոյն սպասել. սակայն, ինչպէս մեր յառաջարանութեան մէջ ըսինք, մեր գլխաւոր նպատակն ոչ այնչափ մասնաւոր գրութիւն մը, որչափ նոյն իսկ այդ գրութեան կամ կարծեաց պատճառ եղող հիմնական դրութիւնը հերքել է, — այն որ զնորինացի կեղծ մատենագիր մը կը քարոզէ է կամ ը դարու, — հարկ կը համարիմք զմեր Հարձափորձն յառաջ վարել. զի անդ եւս ոչ սակաւ անընդունելի տեսութեանց պիտի հանդիպիմք, որ նոյն սխալ կարծեաց հետեւանք են. եւ մեք անտի առիթ պիտի ունենամք անգամ մի եւս գործնական կերպիւ ցուցնելու թէ ցորչափ կարծիքի մը մայր սկզբունք թիւր են եւ անտեղի, հարկ է որ այդ սկզբանց ծնունդքն եւս բովանդակ թիւր ըլլան եւ անպաշտպանելի, եւ կարծեցեալ պաշտպանութիւնքն անհիմն:

Պր. Կարիէր իւր յԱննամանութենէ ցուցմանց կարգին մէջ՝ նոր գլուխ մը կը բանայ մեզ, թերեւս քան զնախորդան ոչ նուազ հանճարեղ, բայց եւ ոչ նուազ քան զնոսա կեղակարծ, Կը դիտէ որ խորենացի ի Հայս աւար բերուած կուռքերը ոչ հայկական անուամբ կը կոչէ, ինչպէս է Ագաթանգեղոսայ հայերէն բնագիրն, այլ յունական անուամբք (ՀԱ. 356 բ. տ. եւ էջ 353). — սակայն յայտ է Պր. Կարիէրի առարկութիւնը, որ անշուշտ կը համաձայնի ընդ մեզ որ զգատտ պատմիչ մը է՛ր կարող այն անդրեաց որ ի Յունաց աշխարհէն կուգային, անոնց

(*) Տես զնախընթացն յԱ տարի, 1899, էջ 327.

Արամազդ, Միևր, Վանազն հայկական անուններ տալ։ Պր. Կարիէր աւելի սուր դիտողութիւն մը կ'ուզէ ընել․ կ'անդրադարձունէ մեզ որ այդ յունական անուանքն ճշդիւ համաձայն են Ագաթանգեղոսայ Վրոնարէն թարգմանութեանը»․ եւ իւր այս տեսութեան հիմն, «Այսպիսի համաձայնութիւն մը, կ'ըսէ, այնչափ աւելի տարօրինակ է, որչափ որ այդ դից ոմանց նոյնացմունք մեծապէս վիճելի են»։ — Այս առարկութեան մեր իսկոյն տալիք պատասխանն այս է․ այդ համաձայնութեան մէջ տարօրինակութիւն տեսնելն կամ ոչ, դիտողաց տեսակիտէն կախումն ունի․ ըստ մեր համոզման՝ տարօրինակ եւ կասկածելի պիտի երեւէր յայնժամ, երբ երկու պատմիչքդ անհամաձայն գտնուէին իրարու, իրենց համաձայնութիւնն իսկ տարբեր կերպարանաց տակ՝ ապացոյց մեծ է ըստ մեզ իրենց բանից ստուգութեանը եւ իրարմէ անկախ ըլլալուն ուղղակի։ Սակայն մեր այս պատասխանն որքան պարզ եւ իրաւացի, իբր կողմնական տեսութեան դէմ կողմնական տեսութիւն, անշուշտ երկու դէմ ընդ դէմ տեսութեանց նժարը չայլայլեր․ ուրեմն անցնիմք Յարգ․ Պրոֆեսսորին նոյն իսկ զտեսութիւնն քննելու, սկսելով իւր գործածած նոյնացումն (identification) բառէն, թէ ներելի՞ է նմա աստ ի գործ ածել զայն նորա քննի եւ գիտնական նշանակութեամբն, եւ անոր վրայ գլուր վէճն հիմնել։

Հնոց սովորութիւնն էր շատ անգամ յատուկ անուններն ալ թարգմանել, եթէ թարգմանել կարելի ըլլար․ անսովոր չէ տեսնել զայս նաեւ առ մերայինս․ նոյն իսկ Սբ․ Գրոց մէջ, մանաւանդ ի մականուանրս, զեւպատոն բարեւոյն թարգմանած կը տեսնենք, կամ զԴոնիւնրոն Պարգեւական․ յաճախագոյն եւս տեղեաց անուանք ի Հին կտակարանի եւ ի նորն, ինչպէս է «Որգոստայն Ապփեայ եւ երից կրպակաց» (Գործք․ ԻԲ, 15)։ Սակայն այդպիսի թարգմանութիւնք բոլորովին կամայականք էին եւ են, հաւանականաբար այնու մտօք որ խոյս տրուի ըստ կարելոյն օտարոտի ձայներէ, եւ կամ աւելի հաւանական, միջութիւն մը լուսաւորելու ընթերցողաց առջեւ, թէեւ յաճախ այդ լուսաւորութեանց ստուերը աւելի զօրաւոր կը գտնուի քան ղլոյսն, երբ ստոյգ տեղեկութիւն եւ ճշդութիւն խնդրել հարկ ըլլայ յետնոց։

Աւելի օրինաւոր նկատելի են թերեւս՝ հին ժամանակաց համար՝ դիցաբանական անուանց թարգմանութիւնք․ զի աղք ընդ աղքս, եւ կամ մամաւորելով մեր խօսքը, երբ Արեւելք եւ Արեւմուտք, մանաւանդ զինի Աղեքսանդրեան արշաւանաց, սկսան քաղաքական հաղորդակցութեամբ առ իրեարս մերձենալ, եւ այդ քաղաքականութեան իբր ներքին յարակից եւ անրաժանելի մասն՝ նաեւ կրօնական վերաբերութիւնք հաստատուիլ, ի նոսա իբրու գործնական եւ ղիւրճնտել միջոց՝ հասկանալի ընելու համար միմիանց կրօնից եւ դէնից դադափարները եւ վարդապետութեանց բնութիւնը, հարկ իմն համարեցան դից՝ որ կրօ-

նից գլխաւոր տարերքն են՝ անուաններն թարգմանել, կարծելով թէ կարելի բան էր այդ. — եւ իրօք կարելի էր, քանի որ ժողովրդային միտքը կատարեալ ճշգութեանց այնքան խտապահանջ չէ։ Այս թարգմանութիւնք սովորական էին մանաւանդ առ Յոյն, որ սակաւ բացառութեամբ, իրենց յունական դից անուամբ կը յորջորջէին արեւելեան եւ այլ օտար ազգաց դից անուանները. եւ դուցէ արեւելեայք հաւ ի նոցանէ ուսեալ, զնոյն կ'ընէին փոխադարձաբար(1)։ Սակայն այս թարգմանութիւնք, վերոյիշեալ անձանց եւ տեղեաց անուանց պէս՝ ձայնական չէր, այլ գաղափարական. բաւական էր նմանակցութիւն մը գտնել երկուց դից ստորոգելեաց մէջ, եւ հանդիպեցունել իսկոյն, ինչ որ կ'ընէ այժմ բաղդատական կոչուած դիցարանական գիտութիւնը, թէեւ աւելի խտապահանջ պայմանօք։ Այս բանիս դեղեցիկ եւ յայտնի պատմական օրինակս կ'ընծայէ մեզ խորենացի իւր համառօտութեանց մէջ. զի մեր իսկ բանից նիւթ եղող յունական արձանաց վրայ խօսելու ատեն, կ'աւանդէ որ երբ նոքա ի Հայս բերուեցան, Վահուճիք, որ քրմութեան վարդապետք էին ի պաշտօնէ. կամ իրենց հմտութեամբն եւ կամ այդ արձանաց հետ եկող Յոյն քուրմերէն լսելով Հերակլի վրայ պատմուած նահատակութիւնները, զանոնք նման իմն գտան իրենց Վահագն ազգային դիւցազլին վրայ նուագեալ առասպելաց, ուստի զնա «զՎահագն իւրեանց վարկանելով», այս է Վանդակ անուամբ տարին կանգնեցին ի Տարօն. (Խորեն. Ա. լա եւ Բ. Ժդ)։ — Նմանօրինակ եղանակաւ եղած կ'ուսանիմք նաեւ զԱփրդիտէ յԱսորիկ այլակերպին՝ երկու դիւցունհաց վրայ համանման առասպելք պատմուելով, յունականին իբր «Հերակլի տարփաւոր», եւ հայկականին՝ Վահագնի, զոր կը հաստատէ Ագաթանգեղեայ յիշած մանրամասնութիւնն թէ Ասորկան մեհեանն մերձ ի Վահագնին՝ «Սենեակ Վահագնի» անուանեցաւ, — ուր հետաքրքրական է նկատել որ, ըստ խորենացւոյ պատմելոյ եղանակին, այս նմանակցութիւնն եղած էր՝ ոչ ի Վահունեաց, այլ ի նոյն ինքն ի Տիգրանայ արքայէ (2)։ — Այսպէս կատարուած էին նաեւ «Աստուածոց հայր» անուանեալ դից նմանակցութիւնք, զոր բաւական ճշգութեամբ կը ներկայացունէ մեզ Յովհան Իմաստասէր (Ը դար) բազմակիցութեամբ մը. «Ըստ իւրաքանչիւր լեզուաց, կ'ըսէ, այլա-

(1) Մինչեւ ցարդ եւս սովորութիւն է առ արեւմտեան լատին ազգս զյունական գիտ լատինական անուամբք յիշել. զՋեւս՝ Յուպիտեր, զԱթենաս՝ Մինէրվա, զԱրէս՝ Մարս եւն. կոչելով։

(2) «Բայց զԱփրդիտեայ զպատկերն իբրեւ Նրակլեայ տարփաւորի՝ առ նորին պատկերին Նրակլեայ հրամայեաց (Տիգրան) կանգնել յԱշտից տեղիսն», զայս կ'ըսէ խորենացի եւ կը յարէ անընդմիջապէս. «Եւ ցատուցեալ ընդ Վահուրիսն եթէ ընդէ՞ր (առանց իւր արքայական գիտութեան) իշխեանց սեփականին իշխեցին կանգնել զպատկերն Նրակլի, ընկենու զնոսա ի քրմութենէն» (Բ. Ժդ)։

ձեւելով զնորա անուն՝ Գուշացիք ներսովթ կոչեն, Բաբելացիք Բէլ, Փղշտացիք Բահաղ, Ելլենացիք Դիոս, Պարսիկք Ուրմիզդ, Հայք Արա- մազդ» (Ընդդէմ պաշտիկ))։ — Թէեւ մեր հմուտ մատենագիրն այն տե- սութիւնն թէ այդ ամեն անուանք ի միոյ սկզբանէ ծագումն առած եւ լեզուական խանգարմամբ մը այլաձեւեալ են, մասամբ միայն ընդունե- լի է։ զի Բէլ եւ Բահաղ, եւ կամ Ուրմիզդ եւ Արաւագդ (եւ Ահուրա- Մազդա), զատ զատ խումբեր կը կազմեն, ոմանց ազգաց կրօնակցու- թենէն յառաջ եկած։ Իսկ թէ Բէլդ եւ Արամազդ եւ Դիոս եւ Յուպիտեր (Լատինաց) եւ Ամէն-րա (Նգրիպտացուց) եւ Վարունա (Հնդկաց), եւն. իրարու կը նմանակցին, ուրիշ սկզբամբ չէ, բայց այն վերացեալ եւ ընդհանուր գաղափարաւ, որ այդ այլաձեւ եւ օտարաբուն անուանց ներքեւ պաշտեալ դիք՝ իբր «Աստուածոց վեհազոյնն եւ իշխանագոյնն» կը ճանչցուին, իսկ միւս ստորոգելեօքն եւ յատկութեամբ՝ բոլորովին աննմանք իրարու եւ անկցորդելիք։ — Սոյնպիսի գաղափարական սկզբ- բամբ կ'երեւի նաեւ արեւելեան Անահիտն նմանեցուած էր ընդ արեւ- մտեան Արտեմիայ, մին՝ իբր Նփեսացուց քաղաքին եւ Ասիոյ գերա- գոյն պահտպանն խնամակալ (Գործի Առաք. ԺԺ), եւ միւսն՝ Հայոց (Ա- զար.), գուցէ եւ այլ դրացի Արեւելեայց։ Այսպիսի իմն եղանակաւ վերջապէս նմանակցած են նաեւ Զրուանն ընդ Կրոնոսի, Հերայն ընդ Յունոսի, եւն.։ Սակայն յաջողուած էր եւ կամ հնա՞ր էր յաջողե- ցունել եւ ամբողջացունել զայս նմանակցութեանց կամ թարգմանու- թեանց ցանկը՝ միւս մնացեալ դից նկատմամբ, որ յերկրորդական եւ յերրորդական կարգէ էին, եւ որոց ստորոգելիքն յաճախ չգիտի կամ մոլթ եւ տարտամ եւ կամ բոլորովին անյարմարք այլ եւ այլ ազգաց ռզուոյն եւ ներքին հանգամանաց, անշուշտ ոչ ոք կը տարակուսի։ Օրի- նակի աղագաւ, ի՞նչպէս հնար էր Յունաց Պոսիդոնը՝ համատարած ծու- վուն դից՝ համապատասխանը գտնել հայկական դիցաբանութեան մէջ, երբ Հայն չունէր զայդ ծովն, եւ ոչ ի հարկի էր այդպիսի աստուած մը պաշտելու (1)։ եւ կամ ու՞մ կարող էր նմանեցունել նա իւր ազգային դից դասէն՝ զնելլենականն Աթենաս իբր «Իմաստութեան» դիցուելի, որոյ գաղափարն ծնունդ առած էր մասամբ այդ բառին ի յոյն լեզուի իզա- կանաձեւ ըլլալէն, որում չէր համաձայնէր հայկական ոչ լեզուն, եւ ոչ

(1) Ի վկայաբանութեան Թագէի եւ Սանդիստոյ այսպիսի խօսք մը կը կարգադրէ։ «Թողէք զմեծ աստուածն Անահիտ, եւ զմայր աստուածու- ցոն Պիսիդոնն»։ (Սոփ. Հայկ. Ը, 23)։ նոյն ճառին մէջ կարդալով սակաւ ինչ մետոյ «Միթէ նա՞ անցոց զբարկութիւնս, այլ Արամազդ եւ Անա- հիտ յեն յատուածքն» (էջ 38), յայտնի կ'ըլլայ որ առաջինն խանգա- րեալ գրութիւնն մի է, եւ ուղղելի հաւանականարար տալպէս։ «Թողէք զմեծ աստուածն Արամազդ, եւ զմայր աստուածոցն Անահիտ»։ Այս խանգարումը ոչ հայ գրչէն կը կասկածուի, որչափ յոյն բնագրին գրու- չէն, յորմէ թարգմանուած է հայերէնն։

ալ իւր արեւելեան մտածութեանց ձեւն, որ իմաստութեան կամ գիտութեան գաղափարը՝ աւելի այրութեան ի դէպ կը դասէր ընծայել, քան թէ կնութեան, ինչպէս կը վկայէ իւր Տիր (այրական) դիք, որ եթէ ուղիղ է մեր իմացածը Ազաթանգեղեայ փոքր ինչ չիփթ բնադէն, նա էր ստուգիւ ի մեզ գիտութեան աստուածն (1): Հռոսկ բանիցս, — զի աւելորդ է օրինակներ խտացունել, — կայր սահման մը ուր բնական կերպիւ եւ ի հարկէ ընդհատուելու էր գլխաւոր աստուածոց հանդիպաւ դրութեանց ցանկը, եւ երկրորդականաց եւ ստորնագունից համար՝ եթէ կայր հարկ, քմաց եւ կամ մասնաւոր ինչ տեսութեանց կը մնար լրացունել, զորս անհնար մեզ այժմ գուշակել մեր արդի անկատար ծանօթութեամբք զոր ունիմք հնոց վրայ, — եւ կամ՝ հրաժարել իսպառ այդ նմանակցութեանց փորձէն եւ ընդունել զօտարն իրենց Պանթէոնին մէջ՝ իւր քնիկ օտար անուամբն, ինչպէս կը տեսնեմք առ մեզ դիարշամբնայն, կամ առ Հոռոմոյեցիս՝ զՄիթրայն (Միհր) եւ զՈսիրին եւ զՍարապիս, — Բաց աստի, թէ Հայն, ինչպէս անշուշտ նաեւ ամեն ազգ իւրաքանչիւր, ունէր արդարեւ ազգային այսպիսի հանդիպադրութեանց սահմանեալ ցանկ մը ինքեան յատուկ, — որ կարեւոր եւ ուշադրութեան արժանի կէտ մի է, — շատ է ի վկայութիւն կոչել զայն նշանաւոր պարագայն, որ ի Յուսակողմանց եկած արձանաց մէջ երկու Արտեմիայ անդրիք գտնուելով, երկուքն ալ Անահիտ թարգմանուեցան, եւ ոչ յայլ եւ այլ անուանա:

Այս էր ահա վերջապէս ամեն հին ազգաց առ հասարակ դիցական անուանց թարգմանութեանց եղանակն, որոյ մնացորդն է այժմ Գաղղիացւոց զյունական Զեւսն՝ Յուպիտեր թարգմանելն, եւ զԱփրոդիտէ՝ Վեներա: Թէ այս հանդիպադրութիւնք ո՛րքան վարկաբարդի եւ հարեւանցի են՝ անտի իսկ յայտ է, որ այժմեան գիտութիւնը վրիպակներ կը գտնէ ի նոսա, զորօրինակ՝ զյունական Արեան նմանեցունելն լատինական Մարսի, կամ զՀերա Յուլիոն, եւն. (2):

(1) Կամամտածական կ'երեւի մեզ Պրոֆ. Գեյցերի այն տեսութիւնն թէ Հայոց զնանէ Աթենասայ «պատերազմի դիցուհւոյն» հանդիպեցունելն ըլլայ այնու որ եւ նա յունականին նման «կուսական խիստ բռնաւորութիւն մը ունէր» (Բազմ. 1897 էջ 357 ք):

(2) Կր տեսնեմք որ այս մեր տեսութեանց ճշդիւ կը համաձայնին նաեւ Հին Հաւասոց յարգելի Հեղինակին տեսութիւն, զոր ինքն կը համառօտէ այսպէս. «Երբ յունական կուռքերն մտան ի Հայս, մերոնք ոչ իբրեւ նոր աստուածներ ընդունեցան, այլ իրենց ճանչցածներուն յարմարեցին. զոր օրինակ Դիոսը Արամազդայ, Արտեմիսը Անահտայ... բայց հարկ է թէ նմանք՝ այլ ոչ համանմանք ըլլային. վասնզի իւրաքանչիւր ազգ իր առանձին հայրենի կարծիքն եւ ախորժակն ունէր. նոյն իսկ Յոյնք եւ Հռոմէականքը՝ որ զնոյն զաստուածս պաշտէին, տարբեր գաղափարս ունէին. նաեւ նոյն մէկ ազգի եւ լեզուի ժողովուրդ՝ այլ եւ այլ կողմեր՝ այլ եւ այլ» (Հին Հաւասո, էջ 253-4):

Երկայնաբանեցինք ցայս վայր մեր տեսութիւնը, զի այնու կը համարեմք որ ինքնին պարզուած կ'ըլլայ Պր. Կարիէրի նոյնացումն (identification) բառին արժէքը, զոր ընդլայնմամբ գործածած է աստ, քան թէ ճիշդ գիտական առմամբ, որով եւ երեւան կ'եղնէ թէ ինչքան կը զօրէ Խորենացոյ հանդիպագրութեանց համար՝ իւր ոչ դոյզն վճռական լեզուաւ ըսելն թէ «Այդ նոյնացմանց ոմանք շատ վիճեցի (1) են»։ Յայտնի չըսեր, բայց մեզ դիւրին է գուշակել որ իւր այդ վէճին թիւ կունք են քանի մը յոյն եւ լատին մատենագրաց վկայութիւնք, թէ դոցա վկայութիւնք ո՛րչափ արժէք ունենալու են մեր առջեւ, մանաւանդ այդ հանդիպութեանց (նոյնացման) խնդրոյն մէջ, ոչ լոկ հայկական, այլ ընդհանուր Արեւելեան դիցարանութեան նկատմամբ, նոյն իսկ գաղղիացի ծանօթ արեւելագէտներէն մին նախ խօսի մեր տեղ, — որ ուղեւով Պլուտարքոսի հեղինակութեան վրայ Ոսիրտեայ եւ Իսիսեայ առասպելին (légende) այն մասերը պարզել որ մտած էին հոգովմէական պաշտաման մէջ, կ'ըսէ • «Յոյնք օտար աղգաց գաղափարները ներկայացունելու ատեն, միշտ իրենց անձնական գաղափարները ներմուծած են, որով եւ յաճախ այլաձեւ կը տեսնեմք Եգիպտական (չորմէ է հեղինակին խօսքը) մտածութիւնները, մանաւանդ որք կրօնականին կը վերաբերին, Եգիպտական աստուածները բռնի նոյնացուելով յունական Պանթէոնի երեւելի անձանց հետ, այնպէս այլանդակած են անոնց խել մը վարդապետութիւնները, որ շատ անգամ զժողարին կ'ըլլայ մեզ անոնց նախկին վիճակը գուշակել։ Ուստի վերջին ծայր զգուշութեամբ գործածելու եմք զայդ դասական հեղինակները այդ տեսակ խնդրոց մէջ» (2)։ Եւ զայսոնք կ'ըսէ արեւելագէտդ նկատմամբ Եգիպտականաց, որոց վերայ գէթ կը սպասուէր որ ստուգագոյն եւ ճիշդ ծանօթութիւնս տային Յոյնք, այն որ դարերէ ի վեր յեգիպտոս հաստատուած ընդարձակ գաղթականութիւնս ունէին եւ առեւտրական եւ քաղաքական ներքին յարա-

(1) Թուի մեզ թէ նոյն իսկ Հաֆիէս ամսօրէի Յարգ. Թարգմանիչը կարի բռնոն դտնելով բնագրին վիճեցի (contexte ile) բառը, մեղմացունել ուղեր է խնդրական թարգմանելով, որ problematique բառին կը համապատասխանէ։ Թէ այդ դիւցական հանդիպագրութեանց ոմանք՝ զորս մեր նախնիք ընդունած են՝ «խնդրական» կամ երկբայականք են, զայդ եւ մեք կ'ընդունիմք, եւ արդէն «կամայական» կոչեցինք զանոնք։ Բայց երբ «վիճելի» կամ մանաւանդ թէ «մարտուելի» անուանեմք, կը նշանակէ որ այդ երկբայականաց դէմ ունիմք մեք զստոյզն եւ զերականն ցուցնելու հմտութիւնն եւ միջոց, ինչպէս կ'ականարկէ իմն Պր. Կարիէրի բանից ձեւը։

(2) Guimet: *Plutarque et Egypte*. (Paris. 1898).

բերութեամբ կապուած . ի՞նչ ակնկալութիւն մեզ ուրեմն անոնցմէ ստուգադոյնա լսելու ուրիշ արեւելեան ազգաց նկատմամբ, ինչպէս Հայոց, որոց հետ այնքան սերտ չունէին յարաբերութիւնս : Ո՞ր թողումք որ, մասնաւոր կրօնական հմտութիւնք, — հմտութեանց գծաւարդոյն, — մասնաւոր սւսումն եւ հետազօտութիւնն կը պահանջեն եւ հասու ըլլալ իւրաքանչիւր դեմից ներքին գաղտնեաց եւ խորհրդաւոր վարդապետութեանց, յորս նաեւ բնիկ ազգային զգացմանց տարերք կը մտնեն : Օրինակի աղագաւ, ի՞նչպէս կարող էր յոյն եւ կամ օտարազգի որ եւ է պատմիչ մը դիտել թէ հայկական դիցաբանութիւնը ղյունական Հերակղէսն վահագն կը թարգմանէ, եւ կամ զԱթենասն Նանէ, եւ այն ի՞նչ պատճառաւ, մինչեւ որ տեղւոյն վրայ չուսումնասիրէր այդ ազգին լեզուն, պատմութիւնը, եւ մինչեւ ժողովրդական աւանդութիւնները, եւ կամ, ինչպէս Բարդածան ըրած է, չդիմէր բուն ակնադբեր . մինչդեռ յոյն պատմչաց ըրածն ուրիշ բան չէ, մասնաւոր յայտպիսիս, բայց հարեւանցի ի դիր առնուլ ինչ որ ի լրոյ դիտէին, կամ զիրեարս ընդօրինակել, եւ կամ ըստ քմաց երեւակայականս ստեղծուլ, եւ կամ, եթէ հեղինակութեամբ մը ուզեանս խօսիլ, դիմել իրենց համայնից ակնադբեր՝ մեծին Հոմերոսի, ոչ այլ սկզբունք ի միտս ունենալով՝ բայց թէ ամենայն ինչ ի Հելլենաց ծագած է, նոյն իսկ ազգաց ծագումն, որ կամ ի Մեդէայէ է կամ յԱրմենոսէ եւ կամ ի Պերսէսէ : Ո՞չ այդ վարկ պարագի տեղեկութիւնք են պատճառ, որոց առջեւ այժմու դիցաբանական գիտութիւնն իսկ չուարեալ մնացած է, եւ Պր. Կարիէր միայն անվեհեր կ'երեւցունէ ինքզինքը այդ բարեկոնական խառնածայնութեանց միջէն ընտրել վկայներ, իբր կարողս մեր հետ «վիճելու» ձայնով մը, որ կարծեմք որչափ եւ Ստենտորական ըլլայ, չկարենան պիտի յաղթել միւս կոկորդալիբ հակառակախօս ամբօխին : (1)

(1) Ի սոցա կարգին անշուշտ պիտի յիշուի նաեւ Ստրաբոն, եւ զլիսաւորն իսկ՝ իբր մերձաւոր մէկը ժամանակաւ եւ տեղեաւ : Կը խոստովանիմք եւ մեք թէ շատ կարեւոր եւ ընդունելի տեղեկութիւններ աւանդած է մեծանուն աշխարհագիրդ նաեւ մեր աշխարհին վրայ, սակայն չեմք կրնար անսիւս ընել իւր խոշոր վրիպակներն ալ, յորս նշանաւորագոյն այն պատճառն՝ որ զՄեծն Ճիգրան զԱրշակունի կը համարի սերեալ յԱրտաշիսէ (Արտաքսիաս) հայկազն իշխանէն, (ԺԱ, Ժդ, 15) — ճիշդ համանման վրիպակ մը գործելով՝ ինչ որ ըրած է Խորենացի Արտաշէս Բի մասին, անուանց նմանութեամբ զանձինս չիօթելով (Բ, Ժգ) : Ստրաբոնի այս վրիպակն պատճառ եղած է օտար պատմչաց որ զմեր Արշակունեաց հարստութիւնը պատուաստելով անկցորդելի մարմին մը հետ, անկապ կ'նճումանց մէջ մտուցած են յաջորդող պատմութեանց իմաստասիրութիւնը, ճաշակի է տեսնել որ եւ ի մեզ Գննական Պատմութիւն Հայոց մակարեւոյ գործը, որ հանդերձ իւր յարգելի մասերով՝ ունի շատ եւ շատ ամենաժամանակ վրիպակ տեսութիւններ, զգոյն անտեղի վրիպակն եւս ընդունած է, եւ մեր ազգային պատմութեան նշանաւոր մէկ

Բայց ոչ․ արդար ըլլամք եւ ուղիղ իմանամք մեր Պրոֆէսորին բուն միտքը, — այն է որ ինքն եւս անհամաձայնութեանց սովորեալ, անսովոր եւ «տարօրինակ» կը գտնէ երբ աստ յանկարծ խորենացւոյ եւ յուսարէն Ազաթանգեղոսի մէջ հաշտ եւ խաղաղ համաձայնութիւն մը կը տեսնէ, եւ այդ նորատեսիլ երեւութիւն լուծումն չգտնել ատեն, — Պր․ Գարիէլի այդ ըրած դիտողութեան իրաւունք տալով, իրեն անդրադարձունել կուտամք, որ ինքն մեծ վրիպակ մը կը վրիպի երբ զայդ համաձայնութիւնը միայն խորենացւոյ եւ Ազաթանգեղոսի մէջ կը տեսնէ, եւ զանց կ'ընէ զնոյն տեսնել նաեւ մեր բովանդակ Ե դարու մատենագրաց մէջ, սկսեալ նոյն իսկ ի Սուրբ Գրոց մինչեւ յիսկեբերանեան ճառս, որոց երբ դէպքն բերած է յունական, — եւ այն միայն յունական — դից անուանց պատահել, զայն կամ ամբողջովին եւ կամ մեկնաբար հայկական դից անուան մը հանդիպեցուցած են, բոլորովին համաձայն թէ՛ իրարու եւ թէ՛ մեր այդ կասկածեալ պատմչաց, Այս ընդհանուր համաձայնութիւնն այնքան կատարեալ է եւ կանոնաւոր, որ անտարակուսելի կ'ընէ կամ կը բռնադատէ իսկ զմեզ ընդունել, որ ի Ե դարու տակաւին անաղարտ աւանդական աղբիւր մը կայր յազգին, գրաւոր կամ անգիր, այդ հանդիպողութեանց, որում ծանօթ էին եւ ընտել՝ ոչ մատենագիրք միայն, այլ եւ ժողովուրդն, որոց համար էին այդ թարգմանութիւնք։ Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ զայն կը տեսնեմք որ այդ յատենագրաց ցանկը ճոխագոյն է քան Ազաթանգեղոսին եւ քան զխորենացւոյն․ որպիսի է տեսնել ի Սուրբ Գրիւր զմիւրիոն՝ ի Հայկ թարգմանեալ երկիցս, եւ զԴիոնիսոս ի Սպանդարամետ՝ նոյնպէս երկիցս, անուանք որ չեն տեսնուիր այդ յիշեալ պատմչաց քով։ Եւ ո՞րքն երէ մեզ բնաւ ենթադրել որ թարգմանիչք Սուրբ Գրոց, — այդպիսի նուիրական եւ փափուկ գրոց համար կ'ըսեմք, — ինքնակամ մտաքածին անուանս ստեղծած ըլլան երեւակայականս, առանց իրիք հեղինակութեան, առանց ապահով ըլլալու որ իւրեանց ընթերցողաց ծանօթ անուանք են։ Եւ ի՞նչ այլ կարելի է որ ըլլայ այդ անուանց աղբիւրն, եթէ ոչ՝ վերոյ նշանակեալ աւանդութիւնն՝ նախկին հայկական դիցարանութեան, յորում 'Հայկդ ի մասնաւորի' հայ դիւցազնին մը անուն էր անտարակոյս, ի կարգէ Վահագնի, յորմէ եւ առնով նախկին հայ քրմական աստեղագիտութիւնն, զայն նշանաւոր համաստեղութեան մը վերագրած էր եւ ժողովրդական դարձած ի դարուն․ եւ ի՞նչ տեղի կայր Սուրբ Գրոց թարգմանչաց, յոյն Եթանասնից օրինակին հետեւելով, որ այդ աստեղատան Ներայական անունը ի Յունականն

հարստութիւնը գլխաւեալ մեզ ներկայացուցած, ոչ այլ պատճառաւ, բայց զի կ'ուզէ բացարձակ ուրանալ խորենացւոյ կամ Մարիբասեան հեղինակութիւնը։ Բայց զայսմանէ այլուր։

փոխած էր, ինքեմանք եւս ի Հայկականն փոխել ուզելով, թողուն զայդ ծանօթն, եւ նոր անուն մը ի տեղին փոխանակէին անծանօթ: (1) — Ոչինչ տարբեր ծագումն եւ մեկնութիւն կարեմք տալ նաեւ Սպանդարամետ անուան: Թէ այս անուամբ դիք կը պաշտուէր տո Հայս, կրնայ մեզ անկասկածելի վկայել թովմայ Արծրունւոյ (Թ դարու) աւանդածն, որ Արտաշէս Բի համար ըսած է. «Հրամայէ շինել մեհեան դէն-բակդեայ եւ գիւրդնեայ» (տպ. 1852, էջ 59), զոր պատմիչս անտարակոյս ե դարու աղբիւրէ մը առած ըլլալու է: Արդարեւ այս դարու մէջ այնքան ընտելացած էին Հայք այդ հայկական եւ յունական դից հանդիպադրութեանց, որ շատ անգամ զայդ անունները փոփոխակի ալ կը գործածէին. ինչպէս բաց յայլոց՝ կը տեսնեմք առ Խորենացւոյ, որ տեղ մը գմբէրն Անահիտ՝ Արտեմիս կը կոչէ (Բ. կ), եւ ուրիշ տեղ մը ասոր հակառակ գլունական Դիոնս կամ Զեւս՝ Արամազդ (Ա. լա) (2): — Ու նիմօ խնդրոյս նկատմամբ ուրիշ դիտել տալու կէտ մի եւս, որ կան յունական դից ոմանց անուանք, ինչպէս Արէս, Հերմէս, Պան, եւն. որոց բնաւ թարգմանութիւնք կամ հանդիպադրութիւնք չեն տեսնուիր առ նոյն մատենագիրս, այնու որ վերաբերութիւն չունէին այդ դիք հայկական դիցաբանութեան հետ, որով եւ ոչ շահնմանալ համապատասխան մը. եւ այս կը հաստատէ մեր տեսութիւնը թէ իրօք որոշ օրինակի մը կը հետեւէին, եւ ոչ ինքնակամ թելադրութեանց մեր ե դարու մատենագիրք: Սակայն այս հմտութիւն տակաւ պակսել սկսած էր հետեւեալ դարուց մէջ, այնպէս որ Վանական վարդապետ (ԺԳ դար), որ իւր ժամանակին դիտնական եւ հմուտ անձերէն մին կը համարուէր այսպիսի սխալ հանդիպադրութիւն մը կ'ընէ. «Աստարտն Սիդոնացւոց ամօթն է, զոր Քաղզէացիք Աստղիկ ասեն, եւ Յոյնք Ափրոդիտէս, Հայք Անահիտ» (Տես ի Հին Հաւասք, էջ 263): Զսոյն կը հաստատէ եւ զոր ի վեր անդր յիշեցուցինք ի նոյն մատենէ, թէ Հերմէս դից՝ Տիր հանդիպադրուած է ուրեք ի յետին դարս:

(1) Եւրոպացի գիտնական մը (զորոյ այժմ չեմք յիշեր զանունն) եւ կամ Փննական Պատմութիւն Հայոց ունեցեր են զայն կարծիքն, իբր թէ համատեղութեանդ Հայկ անունը առնուած ըլլայ մօտակայ աստղի մը Այոլք արաբական անունէն, թէեւ կը լռեն մեզ ցուցնել թէ ո՞ր դարու ստեղծուած է այն: Հաւանական թերեւս ըլլար մեզ ընդունել այդպիսի հեռուոր սահմաններէ եկած փոխառութիւն մը, եթէ մեթաւորադոյն մեզ վկայութիւնս չունենայինք այդ Հայկ անուան ծանօթ ըլլալուն ազգին՝ իբր նախկին հայ գիւցազնի մը անուն, թէ՛ առ նոյն իսկ ե դարեան մատենագիրս (Ագաթ.), եւ թէ՛ տեղական անուանակոչութիւններէ, նոյնպէս հին, որք բնաւ կապ չունին աստեղաբաշխական հաշուոց հետ:

(2) Այս երեւութիւն Պր. Կարիէր ուզած է բողոքովին այլակերպ մեկնութիւն մը տալ, որ ոչ թէ միայն բռնազրօս կը թուի մեզ, այլ նաեւ կերպիւ իմն իւր ուրիշ տեսութեան հակառակ կ'եւնէ. բայց աւելորդ է մեզ վիճել վրան:

Հուսկ բանիցս ուրեմն, քանի որ այդ Ե դարու մէջ առ Հայս ոչ հանդիպադրութեանց միայն, այլ ազգային աւանդական հանրածանօթ տեղեկարան մը կայր նաեւ իրենց նախկին հեթանոսական ուսմանց վերաբերեալ ազգ ազգ դիտելեաց եւ անուանց, (որպիսի են՝ Պարթիկ, Համքարու, Յուլկապարթիկ, Արալեզ, եւն.) եւ կամ բառից (որպիսի՝ Վանաշուր, Թերեւս եւ Անանուր, որք նոյն աւանդութենէ առնուած կ'երեւին), (1) բնաւ «տարօրինակ» երեւնալու չէ Պր. Կարիէրի այն կատարեալ համաձայնութիւնը, զոր Խորենացւոյ եւ յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ կը տեսնէ, յորոց մին՝ ի Բարդաժանայ կ'ուսանէր, եւ միւսն՝ յազգային աւանդութեանց. զի հաղորդակցութիւնն կամ բանաբաղութիւնըն իսկ իրարմէ, զոր Պր. Կարիէր կ'ուզէ ենթադրել, բնաւին անկտրելի էր, ինչպէս պիտի տեսնեմք եւ զայն ընդ հուսկ :

• • •

Անցնիմք ուրեմն յառաջ տեսնելու թէ Պր. Կարիէր ի՞նչ կերպիւ կ'ուզէ կարելի համարիլ թէ Խորենացի օգտուած ըլլայ Ագաթանգեղոսէն այդ յունական դից առնունքը քաղելու համար :

Վճռական կարծիք չյայտնեմք, այլ երկու ենթադրութիւնս մեր առջեւ կը դնէ, մեզ թողում ընել անոնց միոյն ընտրութիւնը (ՆԱ. 357 ա) : Երկրորդ ենթադրութեանն սկսելով, կարելի կը համարի որ Խորենացւոյ Կործածած հայերէն Ագաթանգեղոսն. «գից կրկին անուանեբը թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ յունարէն միանգամայն կը ներկայացունէր» . եւ այս իւր նշխարութեան իբր առաջին ապացոյց կը համարի մեր այժմեան բնագործ մէջ տեսնուած այն խօսքը որ տեղ մը Աստղեկան համար ըսած է. «Սեննակ Վահագնի կարգացեալ ըստ յունականին, որ է Ափրոդիտէ» (Տպ. Վենետ. էջ 607) . եւ երկրորդ ապացոյց՝ Բուզանդայ ըսելն ուրեք թէ «կործանեաց զբազինսն մեհենիցն Հերակլեայ, այսինքն Վահագնի», զոր կը համարի թէ «ապահովապէս» յԱգաթանգեղեայ փոխառութիւն մի է, — թէ եւ հակընդդէմ, զյունականն հայկականաւ մեկնելով : Ի՞նչ որ Պր. Կարիէր լաւ մը խուզարկէր մեր Ե դարու հայկական մատենագրութիւնը, այդպիսի վկայութիւնս եւ փաստս՝ չատ աւելի կարող էր մեր առջեւ թափել, զամենքն ալ համարելով որ յԱգաթանգեղեայ առնուած են, թէեւ տեսանք մեր նախորդ բանից մէջ այդ երեւութիւն ի՞նչ ըլլալը : Միայն այն զարմանալի կը թուի մեզ, որ Պր. Կարիէր Բուզանդայ վրայ կը կասկածի իբր յետոց ներմուծութիւն՝ ընթօրինակուած իւր ենթադրեալ Ագաթանգեղեայ «կատարեալագոյն» բնագրէն, եւ բնաւ չկասկածիր, որ նոյն իսկ Ագաթանգեղեայ մեկնաբանութիւնն ըլլայ բուն «յետ

(1) Տես զՅաւելուածն որ ի վերջ Հարձափորձիւ :

նոց ներմուծութիւնն», որոյ կարկատանք ըլլալուն շատ նշաններ կան : Նախ հատուածոյն խորթ շարադրութիւնն , որ պատճառ եղած է տպագրողաց սխալ կրտադրութիւն մը ընել, զոր մեք ճշդիւ յառաջ բերինք, փոխանակ կարգալու, ինչպէս իմաստն կը պահանջէ, այսպէս «Աննեակ Վահագնի կարգացեալ, ըստ յունականին» որ է ինքն Ափրողիտէն» : Երկրորդ՝ որ ե ինքն շաղկապն եւս խորթ, որ անձանց համար ըսուած գիտեմք, եւ ոչ վերացեալ զաղափարաց համար, առ որ կը դործածուի այսինքն (1) : Երրորդ՝ Ափրողիտէս ձեւը, որ յետնոց է, փոխանակ Ափրողիտէ ըսելու (2) : — Բայց ենթադրութիւնն անյարմարութիւն մի եւս ունի մեծ . զի եթէ Խորենացի (անշուշտ համարելու եմք աստ՝ Ը դարու) կարող եղած է «անթերի» Ագաթանգեղոս մը ձեռք ձգել, ի՞նչպէս անկարող գտնուած է յունարէնի Թարգմանին, որ հարկաւ յոյժ նախորդ էր քան զԸ դար, նոյնպիսի մը չգտնելու իւր Թարգմանութեան համար, որով այժմ հայերէնին նման լիայն այդ տեղ կը տեսնուի այդ յունական անուան հանդիպադրութիւնն կամ մեկնութիւնն :

Գալով Պր . Կարիէրի միւս ենթադրութեան, այսպէս կը բացատրէ նա զայն . «Մովսիսի Խորենացւոյ կրնար ծանօթ եղած ըլլալ, ուղղակի կամ անուղղակի ճամբով, Ագաթանգեղոսի յունարէն ընագիրն, որ ըստ ինքեան անկարելի բան չէ» : Եթէ այժմեան յունարէն Թարգմանութիւնն էր Խորենացւոյ ձեռքը գտնուածն, եւ անտի կ'ուսանէր յունական հանդիպադրութիւնները, հարկ էր որ զԱրամազդ ոչ Դիոս, այլ Կռնոս Թարգմանէր, եւ զԱստղիկն՝ Աստղ ('Αστρο), եւ կամ մոռնալու չէր նաեւ Աշտիշատու Ոսկեօր արձանն : Բայց մեք աւելի ինչ ունիմք առարկել . զի այն որ կը համարի թէ այս իւր ենթադրութիւնն «ըստ ինքեան անկարելի բան չէ», մեք քացարձակապէս անկարելի կը համարիմք, այն ամենապարզ պատճառին համար, որ ի Ե դարու, յորում կ'ապրէր Խորենացի, այդ յունարէն Թարգմանութիւնն տակաւին ծնած իսկ չէր : Զայս միայն մեք չեմք ըսողը, Թարգմանչին հայերէն լեզուին տգիտութեանց նայելով, որ անպատշաճ էր Ե դարու գիտնականի մը, այլ նա ինքն Գուտշմիդ, որ բաց ի զնա հայագն կասկածելու,

(1) Այսպէս ըսուած է . «Արիստարուղոս վարդապետ, որ ե ինքն յազգէ քահանայիցն օծելոց սակի» . (Մակար . Բ. ա. 10) :

(2) Ափրողիտէս ձեւը տեսանք քիչ առաջ Վանական վարդապետի բանից մէջ . կը տեսնեմք դարձեալ առ Միքայէլի Ասորոյ (ԺԳ դար) . «Պատկեր Աստղկայ, որ է Ափրողիտէս», — ուր գիտելի է եւ Աստղկայ հոլովումն, որ նոյնպէս յետնոց է, — ինչպէս հոլոված են եւ Թովմա Արծրունի (Թ դար), եւ Կեղծ-Խորենացի ի ճառն Հոփսիմեանց (ԺԱ դար) : Ագաթանգեղեայ հայերէն բնագիրն լաւ զանազանած է արական անուններ, Վրթանէս, Արիստակէս, Արտիթէս, Արսուկէս, Ագապէս, Լիկիանէս, եւն. , յիգականացն՝ Հոփսիմէ, Գայրանէ, Նանէ . — այլ ինչ է՝ երբ անուանքն չեն յունականք . զոր օրինակ, Մամբրէ, Միքիէ, եւ Սիրնէ, Քարքէ (չերինք) :

չատ հաւանականութեամբ, դոր մեք ի Յունակողմանց մէկը կը համարիմք, — յունական լեզուի նշաններէն՝ Զ դարու գործ կը համարի, եւ յետոյ ճշգրտոյնս, տօմարագիտական հաշուօք, կը դնէ ընդ մէջ 555 եւ 591 ամաց. (Agathangelos. 1877, էջ 1-2 եւ 8):

Զմեք կարծեր որ Պր. Կարիէր մեր այս հեղեման առարկութիւն մը ընել փորձէ, քանի որ մեք տակաւին մեր իրաւանց մէջ եմք զնորենացի Ե դարու մատենագիր նկատելու, ցորչափ ինքն մեր նախորդ առարկութեան տակաւին պատասխանած չէ նկատմամբ Սասանեանց անկման եւ Արաբացւոց երեւման խնդրոյն, յոր ի սկիզբն Հարցափորձիս ակնարկեցինք, Սակայն նոյն իսկ Պր. Կարիէրի բանից կարգն եւ հարկն բերած է, որ ալ որոշակի յայտնէ թէ ի՞նչ կը խորհի խորենացւոյ ապարած ժամանակին համար, որ կարեւորն էր, մանաւանդ իւր Գաղղիացի ընթերցողաց, որք այնքան երկար վէճեր լսեցին այնպիսի խնդրոյ մը վրայ, որոյ այդ ժամանակի խնդիրն հիմնական կէտն է եւ կարեւոր լոյսն : Սակայն յայտնեցինք արդէն զոր Պր. Կարիէր այդ խնդրոյն հետ խորհրդաւորութեամբ մը կը վարուի : գրուան մը կ'անցունէ վերան. առանց որոշ ցար մը անուանելու, կը շատանայ անոր վերացական նկարագիրը տալ, իւր ընթերցողաց թողով գուշակել վայն : Զայդ հետաքրքրական նկարագիրը հարկ է որ բան առ բան ի մէջ բերենք, տեսնելու թէ ինչպիսի՜ գուշակութիւն կարող կ'ըլլամք հետեւցունել անոր :

«Այն դարուն մէջ, յորում կ'ապրէր, կ'ըսէ, Մովսէս խորենացի, հազիւ աղօտ գաղափար մը կրնար ոք կազմել Հայոց հին կրօնքին վերայ. աւանդութիւնն անհետ կորսուած էր» (ԱՍ. էջ 357 բ) : Այս նկարագիրն չնեղէր մեզ զն դարն ենթադրել. ղի արդէն տեսանք որ այդ Ե դարուն մէջ բաւական կենդանի էին նախկին հեթանոսական կրօնից աւանդութիւնք. դայդ նաեւ Բուզանդ յայտնի կը քարոզէ բազմիցս, եւ խորենացի նոյնպէս : — «Գիրքերն որ այն ատեն արդէն բազմաթիւ էին եւ ձեռքէ ձեռք կ'անցնէին, յոյժ սակաւ կը խօսէին այն հին կրօնքին վրայ, ինչպէս նաեւ օտար կրօնքներու. միայն մէկ քանին կը մաքառէին Սասանեանց մազդեզնականութեան դէմ» : Այս նկարագիրն կարծեմք ի Ե դարն կ'ակնարկէ ճշգիւ, յորում յիշուի Եզրիչ եւ Եզնիկ կը գործէին, եւ այդ Ե իսկ դարուն մէջ էր մազդեզն դէսին մուսուսագ գործունէութիւնը, որ անկաւ բոլորովին Սասանեանց անկմամբն յէին, եւ իսպառ չիջաւ նոյն իսկ յազգին անոր շահագրգռութիւն իսկ յԻն, նոր եւ հզօր կրօնք մը ի տեղն փոխանակելով՝ Արաբականն : — «Հին սրբավայրք, կը յարէ Պր. Կարիէր, նուիրուած էին նոր պաշտաման եւ ատնք քրիստոնէացած» : Այս խորհրդածութիւնն եւս հետի կը պահէ զմեզ Ը դարէն, յորում չորս հաւիւր տարեաց հասակ առած էր քրիստոնէութիւնն ի Հայս, որով անյարմար «նոր» կոչելու, մինչդեռ Եին համար ամենայն կերպիւ ներկի է ըսել : — «Նոյնն կատարուեցաւ ի Հայս,

ինչ որ բոլոր ի միւս քրիստոնէութիւն դարձած աշխարհաց մէջ, բաց ի Յուսաստանէ եւ ի Հոռոմայ, ուր փայլուն եւ անջնջելի գրականութիւն մը գէթ կենդանի կը պահէր նախկին պաշտամանց յիշատակը»։ զայս վերջինս ընթերցողաց կը թողուժք պատշաճեցունել ո՛ր դարու որ կամին, զի մինչեւ ի մեր ներկայ դար կրնայ յարմարիլ։ Սակայն Պր. Կարիէր, իւր այն տարտամ, երկդիմի եւ անկցորդելի գաղափարօք զանգեալ նկարագրէն հետեւութիւն կը հանէ, թէ իւր այս X դարուն խորենացին՝ կարող չէր Ագաթանգեղոսէ տարբեր աղբիւր մը ունենալ «Հայ ապգին հեթանոսական կրօնից վրայ» տեղեկութիւններ տուող, ինչպէս «նաեւ ցայսօր նա է միակ խորիսիւ ամեն հետազօտութեանց Հայկական Պանթէոնին»։ Անշուշտ այնքան կը զօրէ հետեւութիւնն, որքան իւր նախադասութիւնն, եթէ կայ բնաւ լրջութիւն այս ձեւ տրամախոհութեանց մէջ։

• • •

Հասած եղանք հոսկ ուղիմն անդ ուր Պր. Կարիէրի ընդհանուր խնդրոյն կենսական կէտին վրայ ըրած տեսութիւնը եւ վերջնական վճիռը կը մնայ լսել, եւ մեք անհամբեր կը սպասէինք այնմ, — այն է թէ ո՛րքան ստուգութիւն ունի նոյն իսկ այն քաղաքական-պատմական դէպքը, որոյ վրայ կը հիմնէ եւ որոյ հետ կը կապէ խորենացի յունական արձանաց փոխադրութիւնը, — Արտաշիսեան արշաւանքը կ'ըսեմք։ Սակայն այս խնդրոյն սեմոց վրայ Պր. Կարիէր համառօտ խօսքով մը զիւր մէկ քննադատական հայեցումը կը յայտարարէ, յորմէ մեք չեմք կրնար անտարբեր անցնիլ, զի կարեւորք կը բովանդակին ի նմա մեր այս հարցափորձին վերաբերեալ։

Պր. Կարիէրի յայտարարածն կամ յիշեցուցած ոչ այլ ինչ է, բայց քննադատական արուեստին հետազօտութեանց մէկ ձեւն, զոր ինքն նոր առմամբ մը, գրականական արուեստէ փոխ առնելով, Régression = վերադարձութիւն (ըստ ՀԱՅԻ), ուզած է անուանել, — իբր ճարտար միջոց մը, որով կեղծ մատենագրաց նենգութիւնները երեւան կը հանուին՝ անոնց նախանկատեալ մտածութիւնները պրպտելով, որք հաւանական ընծայել տալու համար իրենց նպատակաւորեալ գաղափարը կամ ստուութիւն, հեռուէն հեռու աստ անդ պարագաներ կը յերիւրեն իրենց ապագայ ընկելքը հաստատելու համար։ Պր. Կարիէր զայս խորամանկեալ արուեստը կը տեսնէ նաեւ ի խորենացի, բայց ոչ աստ միայն, այլ եւ այլուր, եւ ըստ այնմ դատաստաններ ըրած իւր նախորդ էջերուն մէջ, եւ մեք լուռութեամբ անցանք յայնժամ, ներկայ տօթիս պահելով համախումբ անոնց քննադատութիւնը։ Զանց չէինք կրնար ընել զայս, ոչ թէ միայն իւրաքանչիւր դէպքին մէջ եղած անընդունելի դատաստանները

երեւան հանելու համար, այլ նոյն իսկ այդ ի վերադարձութենէ կոչուած ապացոյցին ի՛նչ վտանդաւոր եւ խարէպատիր, եւ յաճախ եւս բոլորու վին անտեղի ըլլալը ցուցընելու :

Կարեւոր այնքան կը համարիմք զայս քննութիւնն ընել, զի ի վաղուց նշմարած եմք որ այդ ձեւ քննադատութեամբ մինչեւ անգամ զեղծած են խորենհաւ քննադատք, սկսեալ ի Քննական Պատճառքէ հայոց մինչեւ ցԳուտիմիդ, եւ մինչեւ ցնոցա հետեւողսն, կարծես ի՛նչ զայն դիւրագիւտ, դիւրահշտ եւ դիւրագրպանելի զտնելով, եւ ձրի եւ անհասարատու :

Բանամք, առաջին հանդիպմամբ մը, ՀԱԻ 355 բ էջը, — Անդ Պր. Կարէէր ի մի հաւաքելով ինչ որ խորենացի ըսած է եւ պատմած յանուն Բարշամայ (Ա. Ժդ) եւ Բարշամինայ (Բ. Ժդ), կը համարի թէ նոքա ամբողջովին ծաղկումն են եւ մտացածին բարդաւածանք՝ լոկ այս մերկիկ եւ կարճաոտ տեղեկութեան Ագաթանգեղեայ թէ Բարշամինայ անուամբ դիցարձան մը կայր ի Թորդան, եւ զայն կոծանեց Գրիգոր. խորենացի այս վտիտ նիւթէն հանած եւ յորինած է իւր երեւակայութեան մէջ մանրանկար պատմա-դիցարանական հագներգութիւն մը եւ վերադարձաբար իւր պատմութեան մէջ աստ անդ անոր մասունքը ցըրուած, միշտ խորագէտ ուշադրութեամբ մը որ չը մասնուի թէ իւր այդ համեմեալ պատրաստութիւնն Ագաթանգեղեայ պարկեշտիկ սեղանոյն փշրանքներէն է : Արդ դիտմամբ կըսկսի ուրեմն զԲարշամինայն ի Բարշամ փոխել, հետո ժամանակաւ զնա Արամայ հակառակորդ երեւցունել, սպաննուիլ տալ անկէ (ի պարծանս հայկաղն դիւցազնին), յետոյ աստուածացունել, պաշտել տալ Ասորոց (նախապատրաստութիւն Ագաթանգեղոսի մերձենալու), եւ վերջապէս յետ դարուց տալ մեծին Տիգրանայ զայդ Ասորոցն արձանն ի Միջագետաց փոխադրել ի Հայս, այս անգամ, յայտնի է՝ Բարշամինա անուամբ, եւ յաւելուած մի եւս խորագիտութեան խորենացոյ՝ որ զիւր այս ամեն խնամօք հիւսեալ դիւցազներգութիւնը անկասար թողու՝ չպատմելով անոր կործանումն ի Գրիգորէ, որպէս զի կապն շատ մօտ չերիւի Ագաթանգեղեայ ընթերցողին աչքին : — Ահա օրինակ մը վերադարձական հետազօտութեան, որ անշուշտ պատմուած դիւցազներգութիւնէն եւ ինքն ոչ նուազ ճարտարահիւս : Սակայն եթէ մեք ուզենամք քննել թէ հուսկ ուրեմն ի՛նչ նպատակի ծառայեցունել ուզած է խորենացի դիւր այս յղացումն, — իւրեն պարզութեանը վերածելով, ուրիշ բան չեմք գտներ, բայց եթէ Ասորի մը, որ ժամանակաւ իւր «հայրենեաց ապականիչ» էր, իւր «սիրելոյն եւ քաջին եւ հայրենասիրին» Արամայ (1) թշնամի վնասակար,

(1) Չէր կրնար բարձրագոյն գովեստ մը տրուիլ հայրենասիրի մը քան ինչ որ տուած է խորենացի իւր այդ դիւցազին : «Սա այր աշխատասէր եւ հայրենասէր եղեալ, լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեաց, քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց (յորոց մին էր եւ Բարշամը) կոխելով զսահմանս հայրենիս» (Ա. Ժդ) :

եւ ի նմանէ իսկ սպանեալ անարգաբար • զայդ Ասորին վերջ ի վերջոյ բերել եւ իւր հայրենակցաց պաշտէ՛լ տալ : Արդարեւ այդ Ը դարու խո-
րենացին անխմանալի արարած մի է • մերթ յետին կարգի խորագէտ, եւ
մերթ յետին կարգի ապուշ :

Անցնիմք ուրիշ օրինակի մը • Խորենացի իւր խեղճումնակ Ագա-
թանգեղոսը ձեռքը թղթատելու ատեն եւ նոր սնունդ մը մուրալու, յան-
կարծ աչքին կը հանդիպի օր մը Վահեմիսիւնեան մեհեմեան անուն մը ի Տա-
րօն • սովամահ միշտ, բայց միշտ ալ վառվռուն «երեւակայութեամբ»
օժտեալ, անդէն կ'ըլլանայ միտքը այդ մեհեմեանին քարերէն «որդիս
Աբրահամու» յարուցանել • եւ կը յարուցանէ նախարարական եւ քրմա-
կան փառաւոր ցեղ մը Վանուռի անուամբ, հաստատեալ ի Տարօն • սա-
կայն պահ մի յետոյ անդրադառնալով թէ Ագաթանգեղոսի մէջ այդպիսի
սի անուն չըլլալով՝ մի՛ գուցէ պարտաւորի, ծանր յանցանք մը գոր-
ծել կուտայ անոնց եւ Տիգրանայ բարկութեամբն պաշտօնընկէց կ'ըլ-
լան, յարմար ժամանակին ի չիք դառնալով • Թող այնուհետեւ իւր
դատախազն զինքը դատի կանչէ • (Բղդ. ՀԱ. էջ 356 ա) : — Բայց թէ
այդ վերադարձական քննադատին առարկէ մէկը թէ այդ Վահուռեաց
անունն Խորենացւոյն գիւտն չը կրնար ըլլալ, վասն զի Ս. Ներսիսի
Վարդց նախարարական ցանկին մէջ ալ այդ անունն կը յիշուի, ան-
շուշտ պատասխան կ'ընդունի : Վերադարձութեան մեթոտէն թէ ինքն
ալ գիտէ զայդ (Տես անդ), բայց իւր քայլերն ամուր են, չեն դեղեւիբ
բնաւ • այդպիսի մանր խոչնդոտներու վրայէն դիւրին է աչքիսիկ
ոստնուլ :

Ուրիշ օրինակ • Խորենացի Ագաթանգեղոսի մէջ երկու Անահիտս
յիշած է, զմին յԱրտաշատ եւ զմիւսն յԵրիզա • Ի՞նչ պատմական նիւթ
կարող եղած է հանել անտի փառաւոր՝ Խորենացի • — Տիգրանայ կամ Ար-
տաշիսի երկու մեծամեծ արշաւանս ստեղծել, ի պարծանս ազգին • զմին
ի Փոքր-Ասիա եւ զմիւսն յԵլլադա, եւ այդ երկու աշխարհներէն զատ
զատ Անահիտներ բերել տալ (Բղդ. ՀԱ. էջ 357 բ) :

Զորբորդ օրինակ մի եւս • Ի՞նչ գիտաւորութիւն կրնայ նկատել
վերադարձական հետազոտութեան թափանցող աչքերը Ըդարեան Խորե-
նացւոյն «երեւակայական» ստեղծագործութեան մէջ որ կը պատմէ թէ
յունական արձանաց հետ նաեւ Յոյն քուրմեր եկած են ի Հայս • — Այն
թէ անով կարող ըլլայ մեկնել թէ ինչո՞ւ այդ արձանք անհաւասար բաժ-
նուեցան Հայաստան աշխարհին մէջ (Բղդ. ՀԱ. 356 ա-բ եւ 324ա) : —
Բայց ի՞նչ պէտք Խորենացւոյ զայդ հոգը իւր վրայ առնուլ, այն որ քան
զինքն նախորդ պատասխանատու մը կայր, Ագաթանգեղոս • Պատաս-
խանը զայս կ'ենթադրեմք • Վերադարձական հետազոտութիւնն այդպէս
անձանց եւ պարագայից նուրբ զանազանութիւններ ընելու ոչ պարտք
ունի եւ ոչ ժամանակ • իւր քննադատական նպատակն աւելի բարձր է,

որ է դարուս գործունէութեան ոգին, որ բան մը արտադրել կը պահանջէ, մանաւանդ զի եւ «հղօրք հզօրագոյնս պահանջեսցին»։ Արեւելեան պատմական եւ այլ խնդիրք exotique բոյսեր են՝ բերրի հողերն զայդ պիտի լաւ կ'ուսեցնեն՝ անոնց քնարեր հովանոցն ներքեւ գոհ բազմականներ առատ կը գտնուին։ Ներելի է այդ յոյր բոյսերուն տերեւներն ալ իբր պտուղ հրամցունել իբր նոր ճաշակաւոր բան մը։ (1)

Վերջերս, ինչպէս յայտնի է, Գերմանական պետութիւնը զիւր ծովային զօրութիւնը ամրացունելու համար՝ զնաւատորմիդն ածեցունել կ'առաջարկէր ազգին։ Նոյն օրերը կը հանդիպէր որ քանի մը գերմանացի նաւեր ձերբակալուին յԱնգղիացւոց ի Հարաւային Ափրիկէ։ Եւ ահա փետրուար 7 աւուր նստին մէջ ընդդիմադիր Երեսփոխաններէն մին այդ «վերադարձական» զինուժ զինեալ՝ ահեղ բողոք մը արձակեց ի Դահլճին։ Պետութիւնը զիտմամբ այդ ձերբակալութիւնները ընել կուտայ, որպէս զի իւր նախամտածեալ խորհրդոյն պէտքը տեսնուի։ — Նոյն օրէն ալ դէպք մը եւս յԱնգղիա՝ ծանր կորուստներ կը կրէին Անգղիացիք ի նստալ, եւ առիթ տուած էր այն՝ զինուորագրութեան օրէնք հաստատելու վրայ խորհիլ, նոյն իսկ Պետական անձանց կողմանէ։ Ընդդիմախօհ երեսփոխանի մը բաւական երեւցաւ բողոքել նախորդին պէս թէ՛ զիտմամբ թոյլ կը տրուին այդ կոտորածք, որպէս զի զինուորագրութեան խորհուրդը յաջողի։ Եւ սոքա պատմականք են, եւ կարծեմք ամենաճշգրտիւ նմանութիւն ունին նախորդ օրինակներուն հետ՝ այսու միայն տարբերութեամբ, որ անդ երկու դահլճաց մէջ ալ բաւական զուարթութիւն ծնուցին այդ տրամախոհութիւնք, եւ թերեւս այն իսկ էր ատենախօսներուն միտքը՝ իսկ աստ մեր խնդրոց մէջ՝ ափիբերան հիացմունք, իբր քննադատական արուեստին հրաշանուրը եւ հանճարալից գիւտք։ անտի է որ բազմաթիւ հետեւողներ կը տեսնեմք, որոց վրայ ուրիշ առթիւ։

• • •

Վերջապէս ահա այս վերադարձական հայեցողութեամբ է որ կը մըտնէ Պր. Կարլէր նաեւ մեր առկախ թողած վերջին կարեւոր խնդրոյն մէջ, այսպէս խորհրդածելով. «Ազաթանգեղեայ գրքէն քաղուած տեղեկութիւնները գործածուեցան՝ վերադարձաբար յունական կոոց ծագումն եւ ի Հայաստան փոխադրութիւն պատճելու»։ իսկ թէ ո՞րք էին խորհնացւոյ գիտաւորեալ վերադարձութիւնք այդ ստայօղ պատմութեան մէջ, ինքն Պր. Կարլէր կը թուէ եւ կը գտնէ երեք թուով։

(1) «Վերադարձական» քննադատութեանց հնարքը այնքան յարգի գտած կ'երեւի ի դարուս, որ նաեւ աշխարհվարական (politique) գրութեան մէջ ալ մուտ գտնել սկսած կը տեսնեմք։

Նախ՝ «Այդ արձանաց իւրաքանչիւրն ո՛ր կողմերէ փոխադրուած ըլլալը տեղեկացունել», — Ենթադրութիւն մը՝ որ չէր կրնար կարծեմք բնաւ ոչ Ըգարեան իւրենացի մը շահագրգռել, որ այդ բանին համար ստութիւն մը յօրինէ, եւ ոչ իւր գարուն մարդիկը:

Երկրորդ՝ «Տեղեկացունելու թէ Հայկական կռապաշտութիւնը Յու- նական ծագումն ունի» . — Ենթադրութիւն մը եւ այս, որ, ներուի մեզ ը- սել ոչ թէ միայն հակաժամանակեան է (anachronisme) Ը գարու թէ՛ զա- ղափարաց եւ թէ ուշադրութեանց, եւ բոլորովին արդի (moderne) մտա- ծութեան ձեւ է, այլ եւ նոյն իսկ այդ արդի գաղափարն, որուն առաջին վարդապետող գիտեմք, որչափ ծանօթ է մեզ առ այժմ, Պրոֆ. Գեւլցէր (Բազմ. 1897, էջ 429), բոլորովին անընդունելի է: Պատմութիւնն կ'ըսէ մեզ, թէ Հայք որ զայդ յունական արձանս ընդունեցան, ոչ իբրեւ յունական դիւ պաշտեցին զանոնք, այլ փոխեցին անոնց անուն- ները, հայացուցին զանոնք, եւ իրենց արդէն ծանօթ ընկալեալ եւ յա- տուկ Հայկական եւ Արեւելեան դիւ կերպարանօք պաշտեցին: միայն Բարչամինայն անփոփոխ մնաց, եւ այն յունական չէր: Եթէ ընդունուե- ցան ի Հայոց եւ անձկանօք բաշխուեցան յերիզա, ի Թորդան, յԱշ- տիշատ եւն., անոնց գեղեցկարուեստ եւ ազնուանիւթ ըլլալուն համար էր. զի մեհեանք կային արդէն այդ տեղերն, նոր շինութեանց յի- շատակութիւն չեմք լսեր ի պատմչէն. հին մեհենից մէջ այդ գտնուած նախկին արձանք հաւանականաբար անշուք, թերեւս եւ փայտեղենք էին, եւ այն կ'երեւի պատճառ, որ Գրիգորի կործանմանց մէջ ուրիշ ազգային մեհենից եւ դրօշելոց կործանմունք չեն յիշուի իբր աննշանք: Պրոֆ. Գեւլցէր, իբր ապացոյց իւր կարծեաց զայն ի մէջ կը բերէ. իբր թէ այդ յունական արձանաց հետ նաեւ Յոյն քուրմք ցրուեցան եւ սփռուեցան յայլ եւ այլ կողմանս Հայաստանի (Բզմ. անդ), կարծիք կամ ենթադրութիւն բոլորովին հակառակ պատմութեան, որ նա մա- նաւանդ կ'աւանդէ թէ այդ Յոյն քուրմք չսիրելով Հայաստանի խո- բերն երթալ եւ հեռանալ իրենց հայրենեաց մօտակայ սահմաններէն, «պատճառեցին ըզձութիւնս», (զոր նոյնպէս սխալ կը մեկնէ Գեւլցէր), եւ այնու հրաման ընդունեցան ի Տիգրանայ միալ միայն յամրոցն Անի, ուր եւ Բարդաժան յի գարու տակաւին հաստատեալ կը գտնէր զիրենք: իսկ միւս տեղեաց մեհենից քրմապետութիւնն Վահուեաց յանձնուեցաւ՝ իբրեւ իրենց ցեղական ժառանգութիւն եւ իրաւունք, ինչպէս սովորու- թիւն էր նաեւ չրջակայ մօտաւոր ազգացն: Այս հեթանոսական ազ- գային սովորութիւնը շարունակեց նաեւ առ քրիստոնէութեամբ որ Հա- յաստանեայց հայրապետական իշխանութիւնն ժառանգական եղաւ Գրի- գորեան ազդատոմին, եւ կը սխալին Գեւլցէր եւ այլք, երբ Հրէական ինչ կը տեսնեն անդ, որ պատմագրապէս իսկ անտեղի է, բնաւ վերաբերու- թիւն չըլլալով այս պարագային մէջ ընդ հրէութեան, Եթէ արգարեւ

Հայկական դիցապաշտութեան մէջ յունական ազդեցութեան երանգ մը կը նշմարուի, անոր ծագումն հնագոյն է քան ղԱրտաշէս-Տիգրանեան ժախանկն եւ քան ղԱրշակունիս • գուցէ առ Աքեմենեօք, առ որովք Արտաշէս Մեմնոնի կ'ընծայուի ի Բերոսոսէ (1) յունական արձանապատութեան կամ կռապաշտութեան ձեւն ընդունելը, Զրադաշտական պարզածեւ օրինաց հակառակ : Արդէն Խորենացի ի Մարիբասայ ժամանակաւ կից պատմէ ուսեալ կ'աւանդէ թէ Վաղարշակ «անդրիս արեգական եւ լուսնի եւ իւրոյ նախնեաց» հաստատեաց յԱրմաւիր» :

Թողով զստոնք ուրեմն զամբ երրորդ ենթադրութեանն, որ աւելի բանաւոր երեւոյթ մը ունի, եւ ուր իսկ է մեր խնդրոյն վերջին հանգոյցն • այն թէ Խորենացի վերադարձաբար տրճաններ բերել տուած է ի Յունաց աշխարհէն ի Հայս, որպէս զի այնու իրաւունք տայ ազգին պարծեանալու «իւր արքայից աշխարհակալութեանց» վրայ, զայդ «չքեղ աւարները իբր վկայ եւ «հաւաստի նշանս յաղթութեան» (trophées) ցուցնելով : Բայց Պր. Կարիէրը այս ենթադրութեամբ միայն չը գահանար, այլ վրայ կը բերէ զիւր վերջնական վճիռն արձկելու, — բոլորովին անակնկալ խօսքով մը սկսելով • «Եթէ, ինչպէս որ կարծեմք թէ այժմ հաստատեցինք (avoir établi) (2) թէ Յունական կոռց ի Հայաստան մուծուիլն որ եւ է իրական դիպքի մը չհամապատասխաներ, այլ ընդհակառակն Մ. Խորենացուոյ խորհրդածող երեւակայութեան արդիւնքն է, իւր գրոց շատ մը գլուխներուն պատմական արժէքն վատնուած կ'ըլլայ» (ՀԱ. էջ 358 ա) : — Հաստատած, ապացուցուած, ուր, ե՞րբ եւ ի՞նչպէս • Ե՞րբ տեսնը կամ լսեցինք երբեք Պր. Կարիէրէն այնպիսի ապացոյց մը թէ իրական դիպք մը բնաւ պատահած չէ • մեր տեսածն եւ լըսած ցարդ լոկ ենթադրութիւններ էին, վարկածներ, որոց կարծեմք եւ ոչ մին ցարդ ողջ լինելն ստուգուեցաւ, թող թէ հաստատուեցաւ կամ ապացուցուեցաւ : Քննադատականին մէջ ենթադրութիւնք յապացուցէ այնքան հեռի են, որքան արեւելք յարեւմտից, եւ ի՞նչ է ապացուցուածը • — Թէ «յունական կոռց ի Հայաստան մուծուիլն որ եւ է իրական դիպքի մը չհամապատասխաներ» : Արդարեւ • հապա ի՞նչպէս ընդունիմք երբ միւս կողմէն, նոյն իսկ Պր. Կարիէրի գովասանեալն Պրոֆ. Գելցէր, բոլորովին հակընդդէմ գնահատակն կը հետեւցունէ Խորենացուոյ այդ Արտաշէս-Տիգրանեան արշաւանաց եւ աւարհարութեանց պատմու-

(1) Հատակոտորք. էջ 70, ապ. Richter.

(2) Զբաղդ établir մեք զգուշացանք ապացուցանել թարգմանել թէ մի՛ գուցէ խանգարած կամ չափազանցուցած ըլլամք մեր կողմանէ այդ բառին իմաստը, որ տարօրինակ երեւոյթ մը ունի աստ • սակայն ՀԱ. ապացուցանել թարգմանելն անճիշդ չէ նկատած, եւ իրաւացի կը տեսնեմք • եւ այս զայն կը հաստատէ որ անկողմնասէր ընթերցող մը կամ թարգմանիչ տարբեր նկատեր ինչ որ մեք ալ նկատեցինք, եւ ըստ այնմ կը վիճեմք :

Թեանն ակնարկելով, թէ «Յունական դից պատկերք եւ քուրմք բերուեցան ի Հայաստան եւ հաստատուեցան • եւ այս՝ շատ շուր կը միաբանի ինչ որ գիտեմք Տիգրանայ արքայի վրայ յարեւմեան աղբերաց» (Հայկ. դիցար. ի Բզմ. 1879 էջ 429) • եւ երկրորդ անգամ • «Բսկ Յոյն քրմաց ի Հայաստան բերուին մեհենական պաշտամանց համար՝ կասարեղապիս կը համաձայնի այն տեղեկութեանց հետ, ինչ որ գիտեմք յոյն աղբերաներէ Տիգրանայ արքայի քաղաքական գրութեան նկատմամբ» (Անդ. էջ 474) • եւ Պր. Կարիէր ոչ թէ միայն կ'ուզէ ուրանալ զայս կամ անգիտանալ, այլ եւ ապացոցեալ համարիլ զհակառակն : Ո՞չ դարձեալ նա ինքն քաջածանօթն թ. Մոմմսըն (Th. Mommsen), — նա որ շատ ալ նպաստաւոր միտք չյայտնեւ ի նորենացւոյ պատմութեանց, — այսպէս կը ծանօթեցանէ նոյն ինքնեան այս պատմութեանց վրայ ճշգութիւն մը աւելի տալով պարագայից • «Ան աշխատ խելամուտ կ'ըլլայ ամեն ոք թէ ակնարկութիւնք են Միհրդատեան առաջին պատերազմին գլխաւոր պատահարաց» (1) : Բայց Պր. Կարիէրի այս «միամիտ» անմտադրութիւնն այնքան աւելի մեր աչքին կը դարնէ, երբ կը յիշեմք որ ինքն եւս քանի մը տարի առաջ, իւր «Արքաբու գրոյց»ին մէջ ըսած է թւեք • «Բայց Տիգրան Բով, որ Տիգրան մեծն է, Միհրդատայ փեսայն, եւ Արտաւազդաւ շատ հաստատուն պատմական հոգի վերայ կը գտնուինք : Տիգրանայ թագաւորութիւնը՝ Հայաստանի հին պատմութեան ամենէն աւելի փառաւոր եւ միանգամայն ամենածանօթ մասը կը կազմէ» (ՀԱ, 1896 էջ 238), — եւ ի հաստատութիւն իւր բանիցն զընթերցողսն կը հրաւիրէ Th. Reinachի *Mithridate Eurpator* անուն գործոյն «Միհրդատ առ Տիգրանայ» — ըստ իւր վկայելոյն՝ «գեղեցիկ» գլուխը կարդալ եւ մեք կարդալով ի՞նչ կը գտնեմք այլ այդ գլխոյն մէջ, բայց այդ Տիգրանայ արքայական ճոխութեանց եւ պերճութեանց հետ՝ նաեւ անոր յունասիրութիւնը եւ Յունական ախորժակաց յարիւն եւ նոքօք զՀայաստան գեղազարդելու քանքերը, ուր այսպէս սկիզբն կը գնէ պատմին իւր բանից • «Արդէն Արեւմտեան գաղափարաց ազդեցութիւնը կը սկսէր թափանցել այդ բարբառոս արքունեաց մէջ» : Եւ արդարեւ, ո՞ր անկեղծ միտք, որ կանխակալ կարծեօք բռնուած չէ, եւ կամաւ թէ ակամայ չուզեր տգիտանալ, չտեսներ ի նորենացւոյ այդ յունական արձանաց դալստեան պատմութեան մէջ՝ ամենայարմար կապակցութիւն մը նոյն ժամանակեան դիպաց հետ որ

(1) Ըստ գաղղ. թարգ. «On reconnaitra ici sans peine les principaux événements de la première guerre de Mithridate» *Hist. Rom.*, III, 8. տպ. 1865. Հտ. Ե, էջ 301) • — Թուի այս խօսքին համար է որ եւ Գուտշմիդ իւր «համալուար» քննադատութեան մէջ որ զԱրժանա հաւատութեան է ի նորենացւոյ, ոչ փոքր իմն գշարեալ կարծիս կ'ըսէ. «Յայսմ Մոմմսըն... թէպէտ յոյժ զգուշաւոր կերպիւ, շատ յարգ տուեր է Մովսէսի» • (Տես Բզմ. 1877 էջ 48) :

վեր ի վայր յուզեցին ընդ ամս վաթսուն զՓոքրն Ասիա եւ զԵլլադա, եւ համարձակի ըսել թէ «Մեք զհակառակն կ'ապացուցանեմք թէ որ եւ է իրական դէպք մը չեն համապատասխաներ դոցա», Մեք այնպէս կը համարէինք թէ Պր. Կարիէր, իբրեւ հայկականաց հետամուտ եւ հետազօտ, այս պատմական փշոտ խնդրոց մէջ մղուելէ առաջ, կարգացած ըլլալու է իւր արուեստին նախահօր Սէն-Մարգէնի հմտալից (թէ եւ թերի միացեալ) սքանչելի ուսումնասիրութիւնը զԱրշակունի թագաւորաց (1), ուր լուրջ գիտնականն գեղեցիկ կերպիւ պարզած եւ մեկնաբանած է թէ ինչպէս իտրենեան զԱրտաշէսն՝ Յոյն մատենագիրք Տիգրան կ'անուանեն, համանուն որդւոյն եւ թոռանը, եւ թէ կրնար մասնակից ըլլալ իրօք Միհրդատեան պատերազմաց, եւ յիշաւ ինչ ընդդիմութիւն կը տեսնէ Պր. Կարիէր որ Արտաշէսը նիզակակից եղած ըլլայ Միհրդատայ՝ գէթ առաջին պատերազմին, որուն ալեաց կոհակք ընդ բովանդակ Փոքր Ասիա թաւալելէն ետեւ, անտի զնգեան ծովն եւ զկըղզիս կոխելով հասան մինչ յԱթէնս եւ յԵլլադա, ճիշդ ինչպէս կը պատմէ իտրենացի, մանաւանդ երբ կը լսեմք իսկ որ Արքեղայոսի բանակին մէջ նաեւ Հայեր կային, յորոց եւ մին յանուանէ կը յիշատակուի՝ Նայմանէս անուն հայկազն ղօրավար, ինչ անհնարութիւն կրնայ երեւակայուիլ որ Արտաշէս իւր արքայական փառօքն եւ զօրութեամբ ինքն իսկ գերագոյն նախագահ կեցած ըլլայ բանակին, համախոհ ընդ իւր փեսային Միհրդատայ, եւ այն արշաւանաց ժամանակ, ինչպէս կը պատմէ իտրենացի, զո՞ր երթալով չփոթութեան մը կամ դաւաճանութեան, իւր կենաց հետ նաեւ իւր գործն եւ անոր համբաւը ջնջուած արտաքին պատմաց համար, — թէեւ անոր սկզբնաւորութեան յիշատակը պահուած կայ առաջին Կապադովկիան պատերազմին առթիւ, եւ թէ Արտաշիսի մահուընէն ետեւ որդին Տիգրան Մեծն ուրիշ նոր քաղաքականութեան մը հետեւած, Արդէն Պարսկական գունդք եւս կը յիշուին Միհրդատեան բանակին մէջ, մինչդեռ գիտեմք որ Պարսկական Պարթեւք բնաւ մասնակից չեղան այդ պատերազմաց, նոյն իսկ անլսող ըլլալով մասնաւոր թախանձանաց Միհրդատայ, — Այսքան հաւանականութեամբք հանդերձ եւ ընդունելով եւս թէ իտրենեան բանից կամ տեսութեանց մէջ ինչ ինչ վրիպակք սպրդած ըլլան, բայց միթէ ա՞յնչափ որ պատմութիւնն գլխովին անհիմն դատուի, Այդպիսի դատաստանի մը դէմ՝ նոյն իսկ յարեւմտեան պատմաց, որ այդ Միհրդատեան պատերազմները պատմած են, եթէ յոյն եւ եթէ լատին, ո՞րը կրնայ տոկալ, մանաւանդ երբ յիշեմք նոցա ժամանակագրական չփոթութիւնները եւ պատմական վրիպակք, որոց համար զիւր գանգատներն ըրած է ինքն Reimach, ի մասնաւորի իւր գործոյն Կցուրդ (Appendice) գլխոյն մէջ, որ

(1) Fragments d'une histoire des Arsacides . Paris. 1850.

այդ աղբերաց վրայ գեղեցիկ եւ յստակ քննադատութիւններ կ'ընէ (1) :

Այս արշաւանաց ընդհանուր խնդրէն անցնիմք այժմ ի մեր բուն մասնաւոր խնդիրն, — յունակաւ արձանները կ'ըսեմք : Արդ արժանի չէ մեզ զարմանալի երեւնալու, որ ինքն Պր. Կարիէր, որ Reinachի գործը մեզ ընթեռնուլ յանձնարարած էր, ի՞նչպէս իւր աչքէն կը վրիպեցունէ, այդ մատենին 115դ էջին զայն նշանաւոր տեղեկութիւնն զոր կուտայ մեզ պատմին, առնելով ի Յուստինոսէ, թէ Տիգրան Մեծն պատերազմակից կ'ըլլայ Միհրդատայ այսու պայմանաւ, որ «գրաւեալ աշխարհք Միհրդատայ ըլլան, բայց աւարքն՝ իւր» (2) : Եւ ի՞նչ էին այդ պատերազմաց աւարքն եւ կողոպուտք, եթէ ոչ, — սոսկալի եւ սրտաճմրկ արդարեւ Յոյնի մը համար, եւ զոր առաջին անգամ էր որ զայդ աղէտս կը տեսնէին իրօք Փոքր Ասիա եւ կղզիք եւ Ելլադա, — բաց ի քաղաքաց եւ ի գերութեանց, նաեւ մեհենից անբաւ ճոխութեանց եւ գեղեցկարուեստ արձանաց եւ ձեռակերտաց յափշտակութիւնք, որոց ի կարգին մասնակցեցան յետ Միհրդատեանց նաեւ Հռոմայեցիք : Բաւ է աչքէ անցունել Reinachի մատենին 142, 206, 209, 211, 287, 315, 465 եւն. եւն. էջերը, եւ ի սոսա նշանաւորագոյնքն՝ Դոդոնայ եւ Դեղոս կղզւոյն փարթամ մեհենից աւարառութիւնք : (3)

(1) Ամենեւին ոչ պատմական եւ ոչ քննադատական կը գտնեմք Գննական Պատմութեան իսկ ըրած անյարմար եւ աղքատ գաղափարէ ծնած եւ հասարակ տեղի (lieu commun) եւս դարձած արդի քննադատութեանց մէջ՝ այն տեսութեան ձեւը, իբր թէ այդ Արտաշէսեան արշաւանաց պատմութիւնը հիստորիք մը ըլլայ Կիւրոսի, Դարիւի եւ Գաբիւսի արշաւանաց եւ անոնցմէ կարկատուած (Տես տիպ Տփղիս, հտ. Ա. էջ 262), զայն պատճառ առնելով որ Սորենացի (իւր երկրորդականն եւ անկարելի որ վկայութեանց մէջ ի Յոյն մատենագրաց) սոյն Արտաշէսի պատմութիւնը չփոթած է ընդ Կրեստեան եւ այլ գիպաց, — վրիպակ մը որ ուղղադատ եւ մասնաւոր ուրիշ հին պատմագիրներ կարդացող եւ ուսումնասիրող քննադատի մը վրայ ամենեւին աղբեցութիւն չընեն, իսկ թէ Սորենացւոյ վկայակից ուրիշ պատմագիր մը չգտնուիլն բաւական պատճառ սեպուի, (որ չէ ճշմարիտ, եւ այս պարագային մէջ յունական արձանաց վկայութիւնն քան զայդ վկայակցութիւնք գորաւորագոյնք են, ինչպէս դեռ պիտի տեսնեմք), յայնժամ ոչ Հայոց միայն, այլ նոյն իսկ Յունաց եւ Հռոմայեցւոց պատմութիւնք գրեթէ կ'են ի կէս կ'աղքատանան : Վկայի միայնութիւնը ոչ ինչ կը տկարացունէ, բաւական է որ ոչ ժամանակին պարագայից անհամաձայն խօսի, եւ ոչ անտեղիս եւ անհեթեթս :

(2) «Mithridates societatem cum Tigrae, bellum adversus Romanos gesturus, iungit: pactique inter se sunt, ut urbs agrique Mithridati, homines vero et quaecumque auferri possent Tigrani cederent.» Այս է. «Միարանեաւ Միհրդատ ընդ Տիգրանայ մարտ ցնել ընդ Հռոմայեցիս. դաշինս կոեցին ի մէջ իւրեանց, զի քաղաքք եւ ագարակք Միհրդատայ լինին, աւարն եւ գերութիւն՝ Տիգրանայ» (Յուստ. ԼԸ, գ. 5). — եւ յայտնի է Տիգրանայ խաղաղատէր ոգին, եւ քանք զՀայաստան բաղմամարդացունելու եւ քաղաքներն զարգարելու :

(3) «Voyez ce qui est rapporté par Plutarque (*Lucull.* 29) des riches-

Աստուծոյ ըստ պատմեաց. իսկ ո՞ւր թողումք նաեւ հնախօսական վկայութիւնները, որք յայտնի մէջ տեղ կը հանեն Հայկական անունը: Զի ի՞նչ է այն, զոր՝ յանուն Սեքստոսի Ռուփոսի եւ կամ Պուրլիոսի Վիկտորի հնոյն Հռոմայ տեղեկագրութեանց մէջ կը տեսնեմք, որ է Թաղին (Regio VII) մէջ կը գտնուէին եւ «Պղնձի ձիք Տրդատայ» (Equi aenei Tiridatis). որք անտարակոյս ոչ այլ ինչ ըլլալու են, բայց ընծայաբերութիւնք Պարթեւազն Տիգրանայ Հայոց Թագաւորին (զոր ինք բենացի չիշեր) առ Ներոն, բարեկամաբար երթալով ի Հռոմ, հաշտաւար միջոցաւ վերջ տալու Պարթեւական եւ Հռոմէական նախանձորդութեանց, եւ այդ ձիան յետ դարս ինչ մնալոյ ի Հռոմ, փոխադրուեցան ի Կոստանդնուպօլիս, եւ անտի ի սկզբան ԺԱ դարու ի Վենետիկ, ուր կան մինչեւ ցայսօր՝ իբրեւ հնաւանդ գեղարուեստական դարդ, ի ճակատաւ Ս. Մարկոս մայր եկեղեցւոյն, առ ժամանակ մի միայն այցելու գալով ի Պարիզ առ Նապոլէոնիւ: Ուստի՞ կամ ե՞րբ այսպիսի յունական փառաւոր հրաշակերտք կրնային Հայ Թագաւորի մը ձեռքն անցած ըլլալ, եթէ ոչ ճշդիւ այն աւարներու հետ, որոց մի մասին տեղեկութիւնը կուտայ իտրենացի, եւ ընդհանրին, ինչպէս ըսինք, ի Յուստինոսէ — Թէ արդարեւ Հայկական դից արձանք, զորոց կը խօսին մեր պատմիչք՝ Յունական ծագումն ունէին, եւ իտրենացւոյ «երեւակայութեան» ծագումն չէր, ոչ փոքր եւ ոչ աննշան վկայութիւն համարելու եմք կարծեմ նաեւ Պրոկոպիոսի, թէ եւ շփոթ ձեւով մը, աւանդելն թէ Արտեմիտեայ արձան մը բերուեցաւ յեկեղեցաց գաւառ ի Հայոս ի Տաւրիոյ՝ Որեստեայ եւ Իփիգենեայ ձեռք (Յդ. Պարս. պատեւագր. Ա. 17), եթէ սխալ արձագանգ մը չհամարեմք զայն՝ նմանօրինակ աւանդութեան մը ի Ստրաբոնէ, որ զայն ոչ ի Հայոս փոխադրուած կ'աւանդէ, այլ ի Կոմանա քաղաք Կապադովկիոյ, ստուգաբանական տեղեկութեամբ մ'ալ հաստատելով, իբր թէ Իփիգենէ իւր եւ եղբոր գէսը (յն. յ'օւի) նոյն գիւցուհւոյն մեհենին նուէր թողուց ի նշան սգոյ» (ԺԲ, բ, 3):

Իսկ ի՞նչ աւելի հաստատութիւն իտրենացւոյ բանից ստուգութեան, երբ շօշափելի ապացոյց մի եւս չիչեցունեմք, զայն պզնձեայ հին դիւցուհւոյ արձանի մը երկու բեկորները, գլուխ եւ ձեռաց թաթ, որք ասկէ իբր 40 ամօք յառաջ դանուեցան Նրզնկայի կողմերը, — ճշդիւ այն կողմերը կ'ըսեմք, ուր կը խմբեն մեր երկու պատմիչք յունական անդրեաց մէկ մասը, — եւ այժմ կը պահուին ի Բրիտանական Մուսէոն ի Լոնդոն: Զայդ բեկորները առանձինն ուսումնասիրելով նաեւ Գերմանացի հնախօս R. Engelmann, «Արդեօք չէ՞ կարելի, կ'ըսէ, զայդ գլուխն բուն իսկ Պրաքսիտելեայ ձեռակերտն համարիլ, որուն յունա-

ses et d'objets d'art de toute espèce dont regorgeait Tigranocerte», զբրած է Նապոլէոն Գ, իւր «Կեսարու վարք»ին մէջ (Ա, 4):

կան արուեստին ամենէն ընտիր դարուն (Դ դար ն. Ք.) գործն ըլլան անտարակուսելի է», — որով եւ միակն կը լինի այդ մեծագոյն յոյն անդրիագործին հարազատ ձեռագործներէն գեղարուեստական աշխարհին պահուած : (1)

(1) R. Engelmann, Ein Bronzekopt des British Museum, ի Archäol. Zeitung etc, (Berlin) 1878, էջ 130-138. — Թարգմ. ի Բագմ. 1883, էջ 130-141. Էնգէլմանի քննութիւնք եթէ դժուարութիւն մը կը հանեն մեր գէմ, այն է որ զայդ բեկորներն Ափրոդիտեայ արձանի մը կը յանգին ընծայել, եւ ոչ Արտեմիայ, ինչպէս կը պահանջէ մեր պատմութիւնը : Խորհնացի եւ Ագաթանգեղոս յերիզա եւ ի շրջակայս զետեղուած արձանաց մէջ երկու գիցուհւոյ արձան կը յիշատակեն, զԱթենաս (Նանէ) մը ի Թիւլ, եւ զԱրտեմիա (Անահիտ) յԵրիզա : Իսկ զԱփրոդիտէ (Աստղիկ) յԱշտիշատ կը դնեն, որ շատ հեռու է Եկեղեաց գաւառէն : Ուստի եթէ ստոյգ համարելու ըլլամք, — եւ ստոյգ կը համարիմք վստահելի անձանցմէ հասած ըլլալով առ մեզ տեղեկութիւնք, — թէ այդ բեկորք գտնուած են իրօք Երիզայի կողմերը, եթէ ոչ Աթենասայ, գէթ Արտեմիայ, ինչպէս կ'անուանէ Բրիտանական ցանկը, ըլլալու էին այդ բեկորք եւ ոչ Ափրոդիտեայ՝ ըստ Էնգէլմանի կարծեաց : Ի լուծումն այս դժուարութեան՝ երկու ենթադրութիւն կը մնայ մեզ ըսել. կամ այն է որ Էնգէլման իւր գիտողութեանց մէջ կը վրիպի, եւ շատ հեշտ է վրիպումն՝ ամենափոքր եւ աղօտ նշանի մը վրայ հաստատելով իւր քննութեանց հիմը, նա զի եւ ինքն եւս արդէն կատարեալ նմանութիւն չգտնելով այդ իւր երեւակայեալ արձանը Կնիդեան Ափրոդիտեայ արձանին հետ, ստիպուած է ենթադրել թէ այս Հայկական Ափրոդիտէն ուրիշ նախատպի մը վրայ քանդակուած ըլլայ, եւ դրամոց կը զիմջ գայդ հաստատելու համար. — եւ կամ ըսել թէ Հայք սխալ Թարգմանութիւն մը ըրած են անուան, եւ այն հաւանականաբար՝ դիտմամբ՝ Անանիոս մը եւս ունենայու, որ աւելի յարգի էր իրենց, եւ Երիզա զայն կը պահանջէր, ուր ծաղկեալ էին նորոք պաշտամունքն, մինչեւ ըստ վկայութեան արտաքին պատմաց՝ ընդհանուր գաւառն Անանիոսական անուանիլ (Պլին. Ե, 24), եւ կղեմէս Աղեքսանդրացի ուրեք զԱնահիտ Ափրոդիտեայ կը հանդիպեցունէ : Այս վերջին վարկած մեզ աւելի հաւանական կը թուի, այնու որ այդ կերպիւ կը համաձայնին նախ իրարու Էնգէլման եւ Խորհնացի, սո որ արդէն նկատմամբ նիւթոյն համաձայնած է՝ զԵրիզական արձանն «պղնձաձոյլ ոսկեզօծ» կոչելով (Բ. Ժր), հակառակ Ագաթանգեղեայ որ «ոսկի պատկեր» զայն կ'անուանէ (Տպ. Վեմես, էջ 591), (*) — եւ երկրորդ զի կրնայ այդ Ափրոդիտեան ձեւ Անահիտն համաձայն գալ նաեւ այն տեղեկութեան, զոր Ստրաբոն կուտայ կրօնական կուսապաշտութեանց նկատմամբ իբր նուէր Անահիտայ, զոր հեթանոսական մոլորմունք իբր զգաստութեան գործ կը նկատէին, եւ զգիցուհին «զգաստութեանց մայր» կը կոչէին ըստ իւրեանց սեռութեան, եւ ոչ ըստ քրիստոնէականին (Ալքաթ.) : Արդ եթէ ընդունելի նկատուին այս մեր խորհրդածութիւնք, կը հետեւի ըսել որ այդ Բրի-

(*) Ագաթանգեղոս զկուռս միշտ քարեղէնս եւ փայտեղէնս, արծաթեղէնս եւ ոսկեղէնս գիտէ. մի անգամ միայն զ«պղնձագործն» կը յիշատակէ, եւ այն ոչ Պատմութեան, այլ Վարդապետական քարոզութեանց մէջ (էջ 187) : Եւ այս պարագայն նոր ապացոյց մի եւս է Աննմանութեանց կարգէն :

Այս ներքին եւ արտաքին միանգամայն ապացոյցներուն դէմ եթէ կը պնդէ Պր. Կարիէր ըսել տակաւին թէ խորհրդացւոյ այդ արձանաց պատմութիւնք «խորհրդածու երեւակայութեան մը արդիւնք է», կը մնայ մեզ առարկել, թէ ի՞նչպէս ուրեմն կը մեկնէ զայն զարմանալի երեւոյթն, որ Ը դարու խորհրդացին այդ հեթանոսական ութ արձանաց պատմութիւնը վերադարձաբար փոխադրել ուղեւոր ուրեք (1), երկար ամաց եւ դարուց անյայտ շարքին մէջ՝ այնպիսի ժամանակ մը կ'ընտրէ ճիշդ, որ կատարեալ կերպիւ իրական դէպքերու կը համապատասխանէ. — կաքծեմք չէ ներելի պատասխանել թէ «խորհրդածու երեւակայութեամբն» գուշակութիւն մը ըրած է. զի իւր պատմութեանն յայտնի կը տեսնեմք որ բնաւ տեղեկութիւն չունէր խորհրդացի եւ ոչ անդրադարձած Տիգրանեան դարուն դէպ ի յունակահոլութիւն եւ ի յունական ճաշակ միտելոյն. զի ոչ Տիգրանակերտի շինութեանն տեղեակ է եւ ոչ յունական թատերաց կանգնմանը. ազգին քաղաքական զարգացումը աւելի Սանատրկեան Արտաշիսի Բի կ'ընծայէ նա, քան թէ Ա. Արտաշիսի (Բ, ԾԹ). եւ այնչափ հեռի էր ի նմանէ այդ գաղափարն, որ զԱրտաւազդ Ա., Տիգրանայ որդին եւ յաջորդն, — զորմէ կը լսեմք յօտարաց թէ այնքան զարգացած էր յունական ուսմամբ, որ իւր արքունեաց հանդիսից ժամանակ, փոխանակ բնիկ գուսանօքն եւ վարձակօք զուարճանալու ի դիներբուս, յունական քերթողաց լուրջ թատերգութեամբք կը զբօսնոր, եւ յինքնէ իսկ պատմութիւնս եւ ողբերգութիւնս կը շարադրէր (Պլուտ.), — զայնպիսիք այնպիսի դարձմանօք կը նախատէ իւր Պատմութեան մէջ, քան զոր ծանրագոյն անարգանս չէ մարթ դնել սոսկական իսկ մարդոյ, թող թէ արքայական անձին մը, — թէպէտ եւ միւս կողմանէ ուղիղ էր ծերունոյն այն տեսութիւնը, թէ թագաւորի մը առաջին հոգ՝ նախ քաջութեամբ իւր աշխարհն օտար յարձակմանց դէմ պաշտպանել է. Արդ այս մեր վերջին առարկութեան ուրեմն եթէ կայ երբեք Պր. Կարիէրի պատասխան մը տալու, այն է որ իւր հինական դրութեան հարկէն ստիպեալ՝ զայդ մեր առարկեալ երեւոյթը ընծայէ «զուգահիշութեան» որով եւ մեր այս կարի իսկ յերկարեալ վիճաբանութիւնը վախճան կ'առնու «Գնական ուսումնասիրութեան» մը վրայ, որոյ առաջին էջը զզուգահիշութիւն մերժելով կը բացուի, եւ վերջին էջը զայն ընդունելով կը փակուի :

տանական հնութիւնք՝ են մատուց այն Անահայ արձանին, որոյ առջեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ զիւր առաջին խոստովանութիւնն ըրաւ իւր քրիստոնէական հաւատոց (Ագաթ.), — հնագոյն մնացորդ յիշատակի մեր պատմութեան :

(1) Գաղափար մը, զոր անշուշտ, ըստ «արդի» քննադատական կանոնի, կը դողնայր յԱզաթանդեղեան, կարգալով անդ որ Տրդատ Մասեաց գաղաթէն «Ութ արաստոյ վէմ մեծամեծ» շալակած կիջեցունէր ի դաշտն Արարատայ. (Ագաթ. էջ 576) :

«Երջանիկ են այն ժողովուրդը որ պատմութիւն չունին» : Զգիտեմք Պր. Կարիէր ի՞նչ իմաստ կուտայ այս ծանօթ առածոյն . բայց մեք զայն կը նկատեմք իւր ընդհանուր գրութեանց մէջ , որ՝ անշուշտ կարի՛ հայասիրական զգացմամբ , ինքեան պարտք եւ պատիւ կը համարի զՀայն իբր երջանկագոյն ժողովուրդ ներկայացունել , մի առ մի պատահելով առաջի գիտնական աշխարհի անոր պատմութեան ողջ եւ անողջ էջերը միանգամայն : Ծնորհակալ ըլլալով իւր այս զգացմանց՝ զայս միայն կը խնդրեմք իրմէ , որ այնպիսի եղանակաւ զայս գողտր պաշտօնն կատարէ , որ մեք եւս , Հայքս , գիտակից ըլլամք եւ համոզուիմք թէ յիրաւի երջանիկ ժողովուրդ մի եմք :

ՍՈՒՔ . Վ . ՊԱՐՈՆԵԱՆ

• •

Յեւ գրութեան . — «Հանդէս ամսօրեայ»ն իւր վերջին Յունիս ամսոյ թերթին մէջ պատիւ ըրած էր մեզ յիշատակել զմեր նախորդ յօդուածն , եւ վերապահելով զիւր դատաստանն նորա աւարտմանը , առ ժամն զիւր ընդունած մէկ տպաւորութիւնն կը յայտնէր թէ մեր այդ յօդուածն «գրուած է քիչ մը շատ կծու ոճով» : Ամենայն յարգանօք ընդունելով պատուական թերթին զայդ բարեկամական ազգարարութիւնը , կը պատասխանեմք թէ մեր խիղճն պիտի ստգտանէր զմեզ անշուշտ , եթէ այդ ակնարկեալ կծուութիւնն՝ կասկած տայր դրդուեալ ըլլալու անձնական խնդրէ մը կամ ընդդիմութեան մը դէմ անձնական պաշտպանութենէ : Մեք անձնապէս ամեն յարգանք եւ համակրութիւն ունիմք առ Յարգոյ Պրոֆեսսորն . ինքն եւս զիտէ զայն . բայց եթէ անաչառ եղանք եւ ամենակրկիտ մեր քննադատութեան մէջ , քանզի իբրեւ Հայ խորհեցանք եւ իբրեւ Հայ զգացինք՝ անանձն եւ անանուն , եւ , ինչպէս յայտարարած իսկ եմք մի անգամ եւ երկիցս , ոչ մասնաւոր ինչ գրութեան , ըսել է անձի դէմ՝ զինուեցանք , այլ գրութեան , միակ կէտ նպատակի ունենալով ցուցընելու թէ այդ Հակախորհեան (զի այսպէս անուանեմք) գրութիւնն՝ ի՞նչ անտեղի եւ անկարկատելի հետեւանաց կը քարշէ կը տանի զաշակերտողն , իւր պտղէն ծառոյն բնութիւնը ճանչցունել տալով :

Պր. Կարիէր լաւ գիտենալու է որ խորհեան խնդիրն՝ խնդիր մի է կենսական , Հայ ազգին համար , որ ինչպէս ուրիշ ազգեր , ինքն եւս զիւր ներկայ կեանքն կէս ի կէս նաեւ իւր անցեալ նախահարց կենօքն կ'ապրի . եւ խորհեացուց մատենիկն այդ կէս կեանքին գլխաւոր սննգատուն

է, միակ մնացորդն ամենածախ ժամանակին աւարներէն հաղիւ ղերծած . որով, — Թողլով յիշել անոր հեղինակին նաեւ զուտ մատենագրական մեծ գինն, — իբր պատմագիր՝ ամենամեծ յարգ ունի ազգին առաջեւ . ուստի Պր. Կարիէրի ամէն հրատարակութիւնք, որ այդ խնդրոյն կը հային, մեծ ուշադրութեամբ կը կարդացուին Հայ ազգէն, երկու ինչ դիտելով . ուսանիլ եւ լուսաւորուիլ եթէ կայ ինչ նոր ուսանելիք, եւ երկրորդ թէ ի՞նչպէս կը ներկայացուի իւր նախկին պատմութիւնն օտարաց առջեւ . այնպիսի գիտնականէ մը որ իւր բարձր պաշտօնին բերմամբ, իբրեւ Հայերէնի ուսուցիչ ի Դպրոցի արեւելեան լեզուաց, մեծ հեղինակութիւն կը վայելէ : Հայն աննախապաշարեալ մօռք չմերժելով գիտութեան լոյսը, չհրաժարի իւր հայրենասիրական զգացումներէ նաեւ ի քննադատականս . չսիրեր որ այդ իւր նախկին եւ սիրելի ազգային հնութեան յիշատակը մնասուին կամ վերաւորուին օտարաց իսկ առջեւ յանիրաւի : Ինքն Պր. Կարիէր լաւ ըմբռնելու է զայս կէտն եւ յարգելու, եւ յարգանաց հետ նաեւ ամէն փափուկ զգուշաւորութիւն ի գործ ածել : Կը խոստովանիք որ Յարգ. Պրոֆեսսորն մեծ արդիւնք ցոյց տուաւ գիտութեան առջեւ, երբ իբր ոսոխ փաստաբան կեղծելով զանձն, ինչ ինչ նոր առարկութիւններ մէջտեղ յարոց Խորենացոյ մատենին Ե դարու հնութեան ղէմ . բայց գայթել օկսաւ, երբ անդր անցնելով քան զայդ սահմանը, երբ նկատելով թէ առ ժամանակ մի անպատասխանելի մնացին, կամ կաղացին, — քանզի չէ դիւրին, մանաւանդ այդպիսի հեռաւոր խնդրոց մէջ առարկութեանց առօրէն պատասխանը տալ : Զայդ յապաղումն բացարձակ պարտութիւն համարելով, եւ առանց միւս կողմանէ իբրեւ զգուշաւոր քննադատ լուծումն տալու՝ կարի շտապեց զիւր յարուցեալ առարկութիւնսն իբր վճռող եւ որոշող նկատել : Եւ առաջինն եւ գլխաւոր այն եղաւ, որ, — Թողումք զմերայնոց ոմանց միամիտ հետեւութիւնն, — նա պատճառ եղաւ եւ օտար գիտնոց թեթեւելուն եւ տատամսելուն, եւ մինչեւ միոյն ի նոցանէ յայտնի համարձակ զԽորենացի իւր մատենին մէջ ոչ այլ՝ բայց pseudo-Mioese անուամբ արատաւորել, պատասխանատու գնոյն ինքն Պր. Կարիէր ցուցնելով (R. Duval, Littérature Syrienne, 1899), քան զոր կարծեմ չկայր Հայու մը թէ ներքին եւ թէ գիտնական զգացմանց անհաճոյ ինչ եւ խրաչեցուցիչ : Քան զայս աւելի ծանր, երբ ինքն իսկ Պր. Կարիէր իւր այս վերջին Ուք մեհենից գրութեան մէջ, Արտաշէս-Տիգրանեան խնդրոյն առթիւ խոստովանելով նախ թէ այդ թագաւորաց բերած «չքեղ աւարներուն» պատմական աւանդութեան վրայ «իբրաւունք ունէին Հայք պարծենալու», փոքր մի ի ստորեւ կը յարէ . «բայց այդ պարծանք պատմչին երեակայութեան արդիւնքն էր» (Բզդ. ՀԱ. 1899 էջ 338 ա) : Կա՞յր քան զայս ոչ «կծու», այլ «ամենազաւն» վճիռ մը Հայու մը համար լսել, — մինչդեռ մանաւանդ գիտեմք, եւ ինչպէս կար-

ծեմք ի վեր անդր բացայայտ տեսանք, թէ ինչպիսի անհիմն հիմանց վրայ է, — այնպիսի գիտնականէ որ իւր լեզուին եւ հայկականաց վրայ հեղինակօրէն խօսելու արժանութիւն ունի, Պարիզեան Կաթետրի վրայ բարձրացած, եւ չգիտեմք թէ Հայոյն զգացակից Գաղղիացի մը ի՞նչ կը զգար, եթէ օտար ոք, նոյնքան հեղինակութեամբ պաշտպանեալ այդպիսի ինչ քարոզէր իւր պատմութեան մէկ գէպքին վրայ, եւ կապտէր զինքն բանէ մը զոր ազգային պարծանք կը համարի, ինչպէս կը նկատէ Պր. Կարիէր զմերն: Պր. Կարիէր, գծադրութիւն մը ունի ինքեան աննըպաստ, որ ինքն աշակերտած ըլլալով, ինչպէս յայտնի կ'երեւի, անկախ, եւ կամ թէ ներելի է այսպէս կոչել, նիւթապաշտ (matérialiste) կամ positiviste քննադատական դպրոցին որ կը մերժէ զամեն զգածականութիւն (sentimentalisme) իւր դատաստանաց մէջ, — թէեւ նա եւս խիստ պայման ունի անարդար չըլլալու, եւ զխնդիրն ուշի ուշով հետազօտելու նախ, — չկրնար համաձայնեցունել զայն իւր ասն պարագային հետ, որ իրեն նախորդներ ունի թէ՛ պաշտօնին եւ թէ՛ արուեստին, այնպիսիս ինչպիսի. էին Սէն-Մարտէն, Դիւլորիէ, Նէվ, անուանեմք նսեւ զԼանգուա, եւն, բայց մանաւանդ երկու առաջինքն, որ առանց այդպէս positiviste ըլլալու, թէ՛ գիտութեան եւ թէ՛ քննադատութեան պահանջեալ լրջութիւնն պահած են, բայց կը կրէին միանգամայն, վերաբերմամբ կ'ըսեմ Հայկականաց, ոգի եւ բեւոյժն որ գոգցես խանդավառութեան (enthousiasme) կը մօտենար, շինիչ եւ ոչ քանդիչ, որով եւ թողած են ոչ մեզ Հայոց, այլ եւ գիտութեան համար մնայուն եւ անկորնչելի յիշատակներ: Սոքա կը հետեւէին ճշդիւ, առանց իւրեանց գիտական պայմանաց փնտելու, քննադատականին այն խոհական խրատուն, թէ «Հաւատա ապա թէ հետազօտես», մինչդեռ սորա յետսընդէմ ուղղութեամբ ընթացողն կ'ընկնի այն վտանգին մէջ, ուր հետազօտութիւնը կը նկրտի եւ կը կայանայ ոչ յայլ ինչ, բայց իւր սկեպտիկանութեան ջատագով կենալ ամեն տուժիք:

Իսկ աւելցունեմք որ ազգային պատմութեան եւ զգացմանց վերաւորիչ ըլլալէն ի զատ Պր. Կարիէրի գրութիւնն, իւր այդ եռանդուն քաղցրութեամբք նաեւ ընդհանուր գիտութեան փնտաբեր սկսած է ըլլալ արգելք ըլլալով նմա օգուտ քաղել խորեմացւոյ պէս մատենագրէ մը որ հանդերձ իւր վրիպակօքն (եւ ո՞ր պատմագիր ամբի՞ է) ունի եւ անգին եւ ամենայարգի գիտելիս, շնորհիւ իւր հնութեան, որոց անշուշտ կէս ի կէս կամ բոլորովին իսկ կը ջնջուի յարգն, երբ զնա նենդող եւ ստալօղ մատենագիր ներկայացունելէն ի զատ, նաեւ ի Ե դարէ յին եւ կամ յԼն կ'իջեցունեմք, որ մեծ ժամանակի տարբերութիւն է հնախօսական խնդրոց մէջ. բացատրեմք զայս օրինակաւ մը. ծանօթ եղաւ ի ժամանակին մեր ազգային բանասիրաց այն գիտական խնդիրն թէ Սեդ-բեստրոսեան վարքն ո՞ր դարու շարագրութիւն է: L'Abbé Dufresne.

որ այդ խնդրով ի մասնաւորի զբաղողներէն եղած է. զայն ոչ ինչ հընադոյն կը համարի քան զՋ դար. բայց երբ Խորենացւոյ մէջ մեք այժմ կը տեսնեմք այդ վարքէն բանաքաղութիւններ, եւ ըստ մեզ՝ նոյն իսկ այդ գրութեան հայերէն թարգմանութիւնը անկասկածելի՝ նոյն իսկ Խորենացւոյ գործ, խնդիրը նոր լոյս մը կ'առնու, եւ Դիւֆրէնի կարծիքն միով դարով աւելի կը ճշգուի, բայց կ'անհետանայ իսկոյն այդ հետեւութիւնը, եթէ զմեր պատմագիրն ի Նէ յէն կամ յԷ փոխադրեմք, ինչպէս յարտաքին պատմութեան, նաեւ ի մատենագրականին կարեւոր են ժամանակագրական ճշգրութիւնք, Այսպէս եւ այսպիսի եւ այլ բազում խնդիրք, զորմէ ի ժամանակին առանձինն:

Վերջապէս այսպիսի աւերիչ դրութեան մը քարոզութեան առջեւ կարող չեղանք մեք մաղասային (phlegmatique) անտարբերութեամբ կենալ. — բայց հա՛րկ է, կ'ըսէ մեզ այժմ ՀԱ, «կծու» լեզու կամ ո՞՞՞՞ զործածել, — անշուշտ թէ ոչ. սակայն եւ իրաւունք արուի մեզ անդրադարձունել տալ, որ երբ ստիպուած էինք կամ հարկ տեսանք մեր առջեւ ներկայացած գրութիւնը ծայրէ ի ծայր եւ մանրամասն այնպէս դատել, ուր կարծեմք որչափ իմաստ եւ խօսք կային, այնքան եւ վրիպակք, եւ անոնցմէ շատերը այնպիսիք, որ «կծուութիւնք» ինքնին պիտի ծընանէին բնական կերպիւ ունկնդրին մտաց մէջ. մեր յանցանքն այն է ուրեմն որ այս մեր Հարցափորձին մէջ մէջ (միշտ Հայ միալով) թէ՛ քընհադատ եղանք եւ թէ՛ ունկնդիր միանգամայն, եւ արձագանգ տուինք մեր ընդունած տպաւորութեանց. կը մնայ ուրեմն Հանդէս Աւետիքի պատուականութենէն լոկ որ եթէ կծու էինք, էի՞նք միթէ եւ ակիրաւ. զի յայտմ իսկ է նոյն քարոյսական տեսութեան ամբողջութիւնը, որում կը սպասեմք լսել:

Պարիզ, 11 Յուլիս 1900.

Ս. Վ. Պ.

Ուղղելի. — էջ 80 pseudo-Mioese բառը կարգաւ՝ pseudo-Moïse.